

Б. ЛЕПКИЙ

СОТНИКІВНА

diasporiana.org.ua

БОГДАН ЛЕПКИЙ

СОТНИКІВНА

ІСТОРИЧНА КАРТИНА З ЧАСІВ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

3-є видання

ІЛЮСТРАЦІЇ АРТ. І. ІВАНЦЯ

'ГОВЕРЛЯ'

1957

НІЮ ЙОРК

Канадсько-Український Бібліотечний Центр
Канадське Товариство Приятелів України
Торонто — Канада

В І Д В И Д А В Н И Ц Т В А

Оцю історичну картину Богдана Лепкого, п.н. "СОТНИКІВНА" перевидасмо з другого, поправленого видання, що появилось було у Львові, 1931 р., накладом Товариства "Просвіта", під ч. поряд. 769.

Перевидасмо цю книжку, в дуже обмеженому накладі, з таких то мотивів: а) книжка була вже великою рідкістю; б) вона є своїм змістом гідна цього, щоб її вся українська молодь на чужині перечитувала; в) московський ворог-окупант винищував і винищує якраз історичні повісті, головню ті, що описують боротьбу українського народу проти московських загарбників, і тому ми перевидасмо цю книжку, щоб вона збереглася, бодай тут на прибраній землі.

Сьогодні читачів і любителів українського друкованого слова – мало, але ми віримо, що їх таки буде більше, бодай, колись – отже їм теж передасмо в спадку цей передрук знаменитої історично-повідної картини Б. Лепкого, якою без сумніву є "Сотниківна"!

За В-во! ГОВЕРЛЯ'

Д-р М. Сидор-Чарторийський

I.

„Бачиш, тітусю, яке гарне квіття!“ — кликала Олеся, вбігаючи в світлицю.

Лівою рукою повне наручча тулила до грудей, а правою підтримувала кінець среброглавої плахти так, що білу, долом вишивану сорочку, малоощо не до пояса було видно, бо і в подолку було квіття і в косах, яке, куди не пройшла, сипалося за нею.

Колиб її в цей момент, врадувану й румяну, побачив був київський спудей, а хочби й бакаляр, так повірив би, що очам його явилася українська Псіхе, а це бач, донька сотника Шелеста, його одиначка, Олеся, вбігла з городу в світлицю.

„Чому ж ти не дивишся, тітусю?“ — щебетала. — „Отсі, на тоненьких рістках, це кручені паничі. Бідні, голівки до долу поспускали, буцім засоромилися, що піймали облизня від своїх дівчат. А — от чаполоть, а це водяний мак, а отсі жовті, то глечики, а ось тобі і латаття круглолисте, знаєш, це той білий цвіт на ціпких билинах-товстунах, що на воді горілиць лежить, ніби вигрівається до сонця. Правда, що гарні? Ох, які-ж вони гарні, тітусю!“

Врадувана висипувала своє добро з наручча і з подолка на дубовий стіл, аж у хаті, наче в лузі запахло.

„А звідкіля-ж ти того так багато набрала?“ — питалася тітка, похитуючи головою.

„Гайові севрюки¹⁾), як везли май, двір на свята маїти, нарвали для мене на батькових лугах та на нашому озерці“.

„Бачу, що не городові це квітки, а з води і з лугу, польові. Їх же зараз і в воду треба-б по-

¹⁾ севрюки — сторожі.

класти, щоб не зівяли, бо їм без води, рівно, як і рибі дихати важко“.

Олеся зняла з полиці глибоку, срібну миску та два цинові, широкошії збанки, побігла до пекарні, принесла ведерце води, поналивала в посуду і уклала туди цвіти, любуючись, що вони такі гарні і що пахнуть, як турецькі олійки.

„Дівчино!“ — кликала, заломлюючи руки тітка. — „Та ти мені тут такого поналиваєш, що батько, як з городу верне, то сваритиме. Завтра в нас Сошествіє св. Духа, приїдуть старшини й отці духовні зі святками здоровити, а тут, ніби в хаті й хазяйки не було. Краще пішла-б ти та причепурилася трохи“.

„До кого-б то?“

„Звичайно: до людей, а до когож би?“

„Не бачила сова півня, як узріла — обімліла!... Скучні вони, отсі батькові старшини“.

„Не розумію тебе, Олесю. Ти вже не дитина. Сімнацятий рочок пішов, а тобі отсі „товстуні“ та „глючики“, та як ще там тая трава зветься, любіші від женихів“.

„Або я, тітусю, дзигльованка²⁾ миська, щоб підлабузнюватися та бісики пускають до будь кого!“

„А невже-ж осавул Приходенко будь хто? Хіба-ж він дурний?“

„Та не дурний, а лиш пришелепуватий³⁾ трохи“ — відповіла Олеся і розсміялася, а разом з нею сміялося літне сонце, заглядаючи з ясного неба в сотникову світлицю і сміялися срібні миски, тарілки, чарки й друга посуда, уставлена кругом на полицях і усміхнулася тітка Магдалена, в шовковому шушуні⁴⁾, що дрібними збірками спливав по її круглих бедрах, від стану мало що не до самих кісток.

Тітка Магдалена, сестра покійної сотничихи, що в сотника хазяйкою жила і виховала Олесю, перед якою годиною з Київ, з прощі вернула.

²⁾ дзигльованка — кокета; ³⁾ пришелепуватий — при-дурковатий; ⁴⁾ шушун — довгий каптан від стану в дрібні складки.

Днина була гаряча і вона, щоб не вбірати корсетки, накинула на себе отсей легкий, шовковий шушун.

„І сотник Журба так любовно дивиться на тебе“ — казала, призираючись до зеркала тітка Магдалена.

„Треба мені Журби! Мені радості хочеться“.

„Або ти знаєш, кого тобі хочеться“.

„Може і знаю, так у великий дзвін не дзвоню — не треба“.

„Ого! Навіть мені не скажеш, хто це той щасливець?“

„Може й скажу, так не нині“.

Тітка Магдалена до смажних губ два пальці притикала а тоді несла до чорних бровів та вигладжувала їх.

Хоч її вже четвертий десяток стукнув та вона ще не зрікалася надії на подружжя.

„Сотник Журба, чоловік славний. У нього, як каже твій батько, голова до ради, а руки до звади, у походах бував і маєтків придбав, а що трохи на одно око не добачає, так велике мені діло...!“

„Більмо окові не вадить, лиш, що не бачить“, — перебила сміючись Олесь і зиркнула в вікно. — „Тай гарножбо обтикали весь двір!“ — крикнула радісно, як дитина і руками сплеснула. — „Навіть у плоти зелених віток повтикали, а стежки, ніби в хаті долівку пахучим шуваром притрусили. Люблю я Зелені Свята. А в четвер буде в нас Русалчин Великдень. Отсе недавно був Рахманський, а в четвер Русалчин. Звідкіля воно, тітусю?“

„Хто про що, а вона про Наливайка“, — відповіла, беручись за підбоки тітка. — „Я до неї про женихів, а вона мені про Русалчин Великдень гне, про зілля плеще, ніби я його на мойому віку не видала!“

І задумалася. А по хвилині, зітхаючи солодко, почала:

„Коли-б ти знала, Олесю, з яким я гарним москалем нині стрічалася, ох, ох!“

„Москаль і гарний?“

„А невже-ж москалі не люди? У всякого народу бувають гарні муштини, а цей, про якого кажу,

то такий тобі красунь, такий красунь, що, Боже ти мій!"

„Влюбилися?" — спитала Олеся, прижмурюючи своє праве темно-синє, аж фіялкове око.

Тітка грізно глянула на неї, алеж сестриниця була така гарна з тим прижмуреним очком, з тими рум'яними щічками, з тим носиком рівненьким як зі слоневої кости та ще з маленькою борідкою, на якій злегенька зарисувався ще менший долочок, — така гарна, що тітка не видержала суворого погляду і злегка усміхнулася.

„Влюбилися, тітусю?" — повторила Олеся і відчинила праве, а прижмурила ліве око. — „Ну що, признайтеся, дуже влюбилися у вродливого москаля?"

„Гадаєш, що мені вже й любитися не вільно“.

„Того я гадати не можу, бо знаю, що хлопці від вас очей не відривають“.

Тітка обтерла ще доволі червоні, смажні губи білою, пухкенькою рукою і пісним голосом відповіла:

„Буцім то я не знаю, що ви собі гадаєте про мене“.

„Що? Що? Кажіть тітусю!“

„Сиди грибе, пок тебе хтось здибє,— ось що!“.

Олеся прискочила до тітки, обняла за шию й цілувала:

„Та що ви таке вигадали, тітусю! Та де ми сміли-б! Їй Богу, нікому з нас щось таке й до голови не прийде“.

„А щоб ти знала, що я ще не одну таку дурненьку, як ти, в козячий ріг загнала-б, та не хочу і не потрібую. Ось і цей нині.. прямо їв мене очима“

„Ох лишенько мені! Їв, кажете? Їв? Розкажіть, дорогенька тітусю, як воно було, бо я цікава!“

І тітка розказувала Олесі про свою останню любовну пригоду, про свої подвиги, котрих у неї було так багато, що й на воловій шкурі не списав би, бо тітка Магдалена таке вже щастя мала, що на якого „муштину“ глянула, кожний їй подобався і про кожного собі гадала, що він влюбився

...накладав страву на тарілку і чарку меду підніс...
(стор. 8)

в неї. Ідучи до Київа стрінула в гостинному дворі молодого москаля. „У сріблстій кольчузі, в наколінниках блискучих, з келепом позолочуваним: і з пістолями“.

„Ой, ой, таже це цілий арсенал. Хто-ж воно такий?“

„Слухай, не перебивай! Може стряпчий, стольник, околичний, а може й боярин, досить — що чоловік гарний і родовитий“.

„У кожного чоловіка є свій рід“.

„Та рід родові не рівний, — дурна-ж бо ти“.

„Розкажуйте дальше, тітусю“.

„Коли він зі своїми поїзжанами надтягнув, я вже за обідом сиділа“.

„І що?“

„Увійшов, поклонився і попрохав дозволу, біля мене за столом сісти“.

„Біля вас... А близько?“

„Одеська!“ — гримнула на дівчину тітка.

„Я вже мовчу. Кажіть бо!“

„Накладав мені страву на тарілку і меду чарку підніс“.

„А носа в обрус не обтер?“

Тітка спалахнула, загнувалася і Олеса ледви вблагала її, щоб розказувала дальше, як то він: крадьки споглядав на неї, як очима завертав, зітхаючи і як хусточку, котру тітка нечаяно опустила, з землі підняв та ще в ручку поцілував, вручаючи. Одним словом прегарний, молодий чоловік.

І тітка з повної груди зітхнула, аж намисто на її круглій шиї задзвеніло.

Олеса, нібито уважно слухала кожного слова, аж нараз рожеві губи надула:

„Не люблю я отсих москалів тай тільки!... А кажіть же ви, уміє він балакати по людському?“

„Ще й як! Грубого слова не повість. Не скаже кобила, лиш кляча“.

„Дивіть! То він мабуть і в Польщі бував“.

„Може й бував. При воеводі служить“.

„Ого-го! Високо підскачив. Дай йому Боже ще вище — щоб лише баламкався“.

Тітка перехрестилася:

„Від дурної чую, тай ся не дивую“.

Олеся усміхнулася:

„І ще він як вам казав?“ — питалася.

„І баба не повів ніразу“.

„Лиш як?“

„Женщина“.

„А ви хотіли, щоби він до вас казав — баба?“

„Олеська!“ — grimнула знову тітка. — „Пора дурні норови лишити, ти-ж сотниківна! Не селюшка, а панночка старшинська! І знати-б тобі, як балакати з тіткою, котру кожний шанує, бо вона того достойна! Смілка якась, верзуха!“

Олеся вдавала перестрашену: „Тай налякали ви мене, тітусю“, — казала — „аж сорочка полотном стала! Ой-ой!“ — А по хвилині: — „А який же цей москаль? Білявий, чи чорнявий?“

„Білявий“.

„Кажіть краще рудий і кирпатий і короткошій, сапливий, опасистий, — красунь! Тай люблю-ж бо я всіх отсих поміщиків, вотчинників, стряпчих, дряпчих, ратників, шкарадників, що їх Москва до нас понасилала, лихий зна, пощо, щоб не можна було безпечно в пасіку проскочити, щоб народові всяку докуку творили, — ох, як я їх люблю!“

„Може вони твоєї любови не дуже то й потребують“

„І я теж без олію не зімлію“ — відповіла Олеся і надула свої губи так, ніби то вона на цілу Москву свище.

„А знаєш ти, дурненька, хто це був?“ — спитала, нараз тітка.

„Не вжеж мало москалів на світі? В десятеро більше, як треба. Як мені знать?“

„Це був той молодий боярин, що від воєводи при нашому полку настановлений“, — сказала тітка і нараз скочила, як ужалена.

Побачила крізь вікно трьох їздців, що на спіненних конях до ганку причували.

„Боже-ж ти мій! А я в шушуні!“ — крикнула й зірвалась з місця.

Олеся й собі хотіла втікати, але тітка Магдалена спинила її:

„Стрівай! Тобі треба остатись у світлиці та привітати гостей. Я зараз приберусь“.

II.

Бралось під вечір. Голубе небо рожевіло, ставало подібне до полинялого фіолетного шовку і тільки на заході золотилася ще широка, ясна смуга, від якої сипалося мерехтливе сяйво, ніби небо на свято поясом підперезалося.

Весь сотниковий двір був умаений, подвіря підметене, вози позакочувані до маштарок, стіни побілені вапном і підведені жовтою глиною.

Біля вікон хиталися мальви, постукуючи головками до шибок, вигиналися на тонких вітках троянди, пахло мятою і щеберцем.

Над хутором сотника Шелеста вітав цей поважно-радісний настрій, який тільки на Зелені Свята буває. Тільки здорові, як річні бички собаки, що зранку до ночі мов ведмеді на грубих ланцях танцювали, побачивши царських їздців, зняли такий гав та лай, що хоч уши затулюй.

Даром заспокоював їх гайдук, даром гримав на них старий дворецький, — не вгавали, аж землю під собою дерли.

„І собаки москалів не люблять“ — погадала собі Олесья, приглядаючися крізь вікно, як один із верхових зіскочив з „лошаді“, підбіг до свого „господина“, підтримав йому стремя, поміг злізти і широкою долонею обтріпав його каптан довгий, як жидівський халат. Відразу знати було, що приїхав старшина з двома службовими.

Старшина мав під каптаном лискучу кольчугу, сталеві наколінники, а на голові велику, соболеву шапку, дарма, що на дворі, хоч вечоріло, духота стояла величезна.

Дворецький відчинив ворітця до ганку, покловився і попросив гостя у хату.

Цей перехрестився тричі до образів і тричі зігнувся у поясі так низько, що мало не доторкнувся своєю рудавою бородою до турецьких коврів, якими встелена була долівка. Товстими, споченими устами мимрив молитву.

Покінчивши діло з образами повернувся до панночки. Ліву руку поклав на груди, правою доторкнувся землі.

„Здорові були, Олександра Тимохвівна!“ — промовив, усміхаючись солодко.

„Доброго вам здоров'я, Кириле Івановичу!“ — відповіла дівчина, вітаючи гостя, котрого нераз бачила на хуторі свого батька.

Кажучи це, ледви здержала усмішку на малинових губках, бо не могла спокійно дивитися на того ведмедя, що хогів вдавати льва. До того ж рудобородий царський старшина спотився, а волосся його вкрилося пилюгою, що ніраз не збільшувало його краси. — „Ну, і мала-ж у кого закохатися моя тітка!“ — мало не скрикнула Олеся.

А Кирило Іванович говорив поважно, ніби кожне його слово не менше рубля було варте:

„А я отсе до вашого батька з дорученнями від могого начальства“.

„Батька дома немає. Доручить мені“, — і усміхнулася.

„Себе я радо доручив би вашій милости“, — відповів не надумуючися Москаль, — „а службових діл мені доручати не вільно“.

„А я на них більш усього цікава“, — відповіла Олеся, злегка прижмурюючи ліве, фіялкове око.

Гість глянув і облизався, як кіт до сала. Дівоча краса брала його за серце. Олеся відчувала те, і, як усяка дівчина, тішилася вражінням, яке на того „мушину“ робила, дарма, що він її ніраз не подобався.

„Сідайте, будь ласка! Чогож-бо ви стоїте, мов перед начальством?“

„Кажіть краще, мов перед образом у церкві“, — відповів і знову язиком повів по закурених вусах.

...один із верхових зіскочив з „лошаді“, підбіг до свого „господина“... (стор. 11)

„Це ви вже не до ладу сказали, Кириле Івановичу. Бо на яку-ж то я святу скидаюся? На Варвару, чи на Катерину?“

„На янгола“, — відповів гість і засміявся від уха до уха, врадуваний відповіддю, котра йому так швидко прийшла до голови.

„Не дай Біг таких янголів!“ — сміялася і собі Олесь. — „Та вони-б ціле небо верх дном перевернули. Але сидатейж-бо, якщо не хочете, щоб вас ноги боліли. Тітка Магдалена незабаром вийде до вас. Ви її“ — додала тихцем, ніби довірено — „дуже вгодобалися. Дуже вас вихвалює. Говорить: діловий і родовий мущина“.

Гість підкрутив вус і відкашельнув:

„А ви?“ — спитався, показуючи рідкі, грубі зуби.

„Цікаві знати?“

„Ще й як!“

„А тож бо чому?“

„Всякому чоловікові його будущая цікава“.

Олесь підскочила:

„От, верзете ка зна що! Я москалів не люблю. Не люблю і тому край!“ — ще й притупнула жовтим чобітком, аж срібна підківка задзвеніла.

Москаль випулив очі:

„Не любите, Олександро Тимохвіївна?“

„Не люблю, Кириле Івановичу, не люблю і ще раз не люблю, і не люблю! Так їх не люблю, що й у сні бачити не хочу, от що!“

„А чомуж то ви не любите нашого брата?“

„Бо так мені Бог дав, бо на милування нема силування, бо краще жить було, зак Москва наїхала до нас... Хотіли чути, так чули“.

„Га, щож!“ — відповів, зітхаючи гість, — „спасибі і за те. А я вас все таки люблю і рад би на вас оженитися“.

„На міні? Як ви це кажете, Кириле Івановичу? Це якось так смішно виходить“, — і вона розсміялася щиро, голосно, а Кирило Іванович стояв роззявивши губу.

На щастя зі своєї світлички вийшла тітка Магдалена. Замість шушівна мала на собі на зразок ша-

хівниці виткану плахту, старої, дорогоцінної роботи, і корсетку чорну, оксамитну, з жовтими відлогами і намисто з самих дукачиків, аж у хаті брєніло, куди йшла.

Грубі, чорні коси в джереґелі³⁾, на ногах червоні сапанці; хоч сороковий годок минув, на молодицю була ще доволі гарна: повновида, з великими, темними очима, з перчиком на румяній щічці. Трохи тільки за повна, що особливо літом було невідгідне, не могла ходити жваво і треба було часто-густо втирати піт, а разом із ним також і те білило, яке за дорогий гріш аж у Києві в аптикаря німця купувала.

Гість, побачивши хазяйку, поклонився їй, як перше Олесі, а вона злегка присіла, лівою рукою придержуючи намисто, а правою граціозно підбираючи плахту, щоб не розходилася на її надто повних бедрах.

„Вітайте, дорогий гостю!“ — промовила палєніючи і спускаючи очи до долу, ніби призираючись до узорів на турецьких коврах. — „Не погордуйте нашим хлібом-сіллю, просимо до столу“ — і відчинила двері до сусідної кімнати, де був накритий стіл, суто заставлений усякими книшами, стульнями, сусликами, товчаниками, паляницями і плачиндами, з яблуками, з маком, з грибками, з сіканою рибою, з чим душа забажає, бо тітка Магдалена наготовила того на завтрішний празник таки дуже багато. Поміж срібними тарелями стояли збанки з вином і з медами та пляшки з усякими сливянками, грушівками і зі спотикачем так крепким, що від нього дійсно важко було не спотикнутися.

Досить простора кімната мала деревляні сволки густо замаєні гіллям і квітками, навіть лопухом з тої породи, що принаджує до себе мух. Заходяче сонце якраз заглядало в вікна, від чого і стіл і страви і пляшки і гості облиті були червоново-золотистим світлом.

„Ще ми й не пили, а вже виглядаємо, мов ви-

³⁾ в джереґелі — вінком круг голови.

пивші“, — казала тітка Магдалена підносячи чарку гостеві.

Цей навчився вже дещо „черкаських“⁶⁾ звичаїв, не прийняв чарки, поки хазяйка не пригубилася, а тоді ще й від Олесі тієї чести жадав, але вона відмовилася, — казала, що з роду горівки не пє.

„А я чув, немов то козачки не від того“.

„То ви зле чули, добродію, бо вже за третьої жінки покійного гетьмана наше жіноцтво цуралося чарки, а що вже за теперішньої гетьманші, так пляшки й не показуй, хіба, щоб пригубитися, як звичай велить“.

„Так тоді й жаль, бо я гадкою радів, що випиватиму зі своєю будучою, бо чоловік і жінка, це найкраща спілка“.

„А я навіть муштин піяків не люблю, не то жінок“, — стояла при своєму Олеся.

„Ніхто тебе не питає, що ти любиш, а що ні“, — зганила її тітка. — „На мою гадку, то воно дійсно не гарно, якщо жінка, забуваючи про сором, випивається, але випити одну, ба й другу чарку зі своїм вірним малжонком, то я перша не від того була би“, — і вона значучо зирнула на гостя, а зустрінувшись з його поглядом, буцім то засоромилася і — замовкла.

Мовчав і він, а Олеся з нудьги зітхала.

„Олександра Тимохвієвна“, — почав гість, — „надто вже гостро ставиться до нашого брата“.

„Бо молода. Поживе, розуму набереться. Не розумію я теперішніх дівчат. Після війни якесь інше покоління підхопилося, та не знаю, чи краще. Жінка повинна бути вірна, любяча, палка“, — і вона знов зпід ока глянула на гостя.

Та цей нічого не відповів, змітаючи жваво усе, що йому щедро на тарілку покладено. А випивши шесту з чарок і то кожну іншу, набрав мабуть відваги, обтер чистою серветкою брудні вуса і заявив:

„А я отсе рішив одружитися в Малоросії. Гар-

⁶⁾ Черкасами називали москалі українців.

на тут земля, вельми плодovита і жіноцтво мені теж сильно вподобалося“.

Олеся, почувши це, шепнула тітці до уха, що біжить у пекарню, подивитися, як смажать мясо і вистрибнула в садок.

Аж до вишні притулилася, щоб від сміху не впасти. Такий сміховитий був для неї цей ведмідь, що вдавав лева і тая „женщина“, в котру влюблювався кожний „мущина“. Може вони при чарці й добалакаються до чого? Дав би це Бог, бо тоді Олеся була-б перед москалем „безпечна“: „Небезпремінно оженюсь у Малороссії“. Не видав Гриць ногамиць, а Малороссія москаля. „Ох, лишенько, який же він смішний“.

Нараз почула, що хтось очі її долонями накрив. Хотіла їх відірвати, не могла:

„Пусти, бо поцарапаю. Нахаба!“

„Угадай хто, тоді й пушу“.

„А хтож би? Дурний Петрусь“.

„Угадала“.

„Що ти дурний?“

„Ні, що це — я“.

„І якже мені не вгадати такої цяці?“ — і надула губки, буцім то згідливо, а на ділі ніби казала: — „на, бери, цілуй!“

Козак не втерпів. Прискочив і хотів її обіймити. Але дівчина відтрутила його, випрямила руки перед себе, не допускала:

„Не спішіться так, добродію, пострівайте. До мене сватється їх милість Кирило Іванович, — із бояр, довірений самого воеводи, в срібlistий кольчузі, зі сталевими наколінниками, одно слово — парсуна! А ви, добродію, хто такий? Надяг жупан і гадає, що пан. Знаємо ми таких панів, щото гучно-бучно, а в пяти зимно. Я не з вашого города квітка!“ — і знову так надула її губи, що козакові аж млісно зробилося.

„Олесю!“ — скрикнув, — „чи ти жартуєш, чи по правді кажеш? Говори, бо збожеволю!“

„Не мала-б з ким жартувати тазсотенним осавулом мойого батька. Знайшла церквоньку, Богу ся молити“.

„Так це, значиться, правда?“

„Найправдивіша“.

„Деж він, цей гаспид, нехай його прохворощу, нехай його ножом простромлю, іродового сина!“ — репетував, а вона прижмурила ліве око, підперла руками стрункий стан і похитувалася, як на вітці квітка.

„Тай натура-ж, як у тура! За одним махом сто душ побіяхом. А невжеж Кирило Іванович руки даром носить? Довіренник царський не побоїться сотенного осавула пустограєнка!“

„Дівчино, не доводи мене до краю!“

„А може ти й мене прихворостиш, так кажи!“

„Може колись, а нині ти мені кажи, де він, цей ворог, що хоче мене позбавити щастя!“

Дівчина любилася трівогою козака. Він такий гарний був, коли сердився, коли густі, чорні брови зсувалися до купи, уста затиналися, широкі груди дихали скоро й важко. Уявляла собі його в бою, на чорному коні, з шаблею, як з блискавкою в руці, — всі його бояться, лиш вона ні.

„Хочеш знати, де він? У світлиці, з тіткою Магдаленою балакає. Сказав, що „безпремінно“ з хачлачкою оженився, а на мене тому так дивиться, бо хоче знати, як його будуча виглядає“.

Козак вихопив шаблю з піхви і вітром пустився до двора.

Ледви наздігнала його Олеся і повисла йому на шиї:

„Тай гонить-же, як чорти хмару. Ох, мені лихо! Як я задихалася! Морока мені з тим парубком! Та він навіть жартів не знає!“

„Добрі мені жарти! Чоловікові душу виймають і кажуть, що це жарти“.

„Та хто це з тебе душу виймає? Тю, навісний! Гадаєш, що я пішла би за отсього ведмедя? А дзюськи йому! Ще я з глуздів не зсунулася, козаче!“

Козак, замість відповіді, обіймив дівчину впів, підніс, так, що вона у повітрі повисла і тільки жовтими чобітками баламкала, здавленим голосом благаючи: „Пусти! Та пустиж-бо! Ой-ой, вмілаю!“

Як пустив, рукавчатами білої сорочки обтирала уста. — „Тю! Наколов мене, аж пашить! Отож за кару — не піду за тебе, щоб ти знав“.

А він, усміхаючись, відповів:

„Як страшиш, то сама не лякайся!“ — і шукав шаблі в траві, котру випустив, хапаючи дівчину в руки. А вона тую шаблю ногою настолочила:

„Тепер ти полоненик мій. Обезоружила я лицаря біснуватого. Ласки проси!“

Упав на вколішки перед нею.

„Обласкавлюю, — казала — милую. Слухайже тепер, що я тобі повім“.

„Слухаю“.

„Сідай тут. Тільки не сунься за близько. Подай йому палець, а він за цілу руку хапа, який!“

Козак відсунувся, розстелив бурку на траві і чемно просив дівчину, щоб зволила сісти, бо як зазеленить сорочку, то тітка сваритиме.

Крізь віття вишневих дерев бачили, як небо з полинялого знов робилося темно синім і як на нього вискакували зорі. Пять-шість хат невеличкого хутора „Запорожцева Гірка“ стояло над ярочком, котрим протікала річка. Чистими вікнами зазирали в воду, ніби приглядалися, чи гарні. З далеку, від лотоків, погукував на них млин, як господар на свою челядь. В хатах запалювали світло, а з коминів снувався дим, ніби хати зітхали.

Козак і дівчина мовчки гляділи на цей звичайний, а так любий їх серцю краєвид, а тоді вона й почала:

„Отож слухай, що я тобі говорю. Кирило Іванович, хоч москаль, а всеж таки у нашій хаті гість. Коли-б ти його, як кажеш, прохворостив, або простромив, чи як там, так тоді я на тебе і не глянула-б“.

„Ой, ой!“

„А так, спрібуй, як що віри не ймеш! Але знай: нехай він їздить до нас хочби що другий день, нехай стелиться рястом передімною, за

нього не підю. бо він мені не любий і не свій. Будь він і сам царевич, не побіжу за ним, України не кину“.

Козак, слухаючи тих слів, мимохіть прису-
вався до дівчини все ближче, так його ті слова
тягнули. А вона ліктями відштовхнула його від
себе:

„Лиш не заблизько, а то знов кинешся на
мене, як татарин. Напрасник лютий!... Нехай мо-
скаль, як кажу, бісики пуска, він мені так потріб-
ний, як лисому гребінь. Томуто ти і не сіпайся,
не випулюй тих сліпаків, як дикий кіт, тримайся
від мене оподалік, будь чемний, а як наспіє слуш-
ний час, моя ласка не мине тебе!“

І вона гордо голову задерла і дивилася на
нього гейби та королева на свого вірного слугу.

„Присягаєш мені?“ — спитався палко.

„Цеж не качка квакає, а я тобі говорю. Якої
тут ще присяги треба?“

Врадуваний хотів її пригорнути до себе:

„Ні, ні! На нині досить! Бо і як же я з та-
кими нащіпаними лицями до тітки підю?“

Встала, поправила на собі плахту й кор-
сетку, росюю обтерла лице й побігла.

Хотів бігти за нею. Спинила його рукою:

„Стрівай! Не треба. Нехай буде, ніби ти й не
бачив мене нині! Розумієш?“ — і на стежці між
деревами тільки білі рукавчата майнули і задзво-
нило намисто, куди дівчина перебігла.

III.

Петрусь допав окульбаченого коня, що за цей час преспокійно пасся на сотниковій леваді і почвалав у свободу до тітки Марти. У неї по вечерам збиралися ті з молодших сотенних старшин, що не хотіли забігати в коршму, хоч звісна річ, що доброго коршма не попсує так само, як злого церква не направить. А всеж таки молодшим треба примір зі старшого брати. А що старший їх, чи там, як вони казали: „наш старий“, себто сотник Тимохвій Осипович Шелест, після смерті своєї покійниці дуже споважнів, на ніякі забави не вчашав і з чаркою обережно поводився, так і ті з його старшин, що хотіли собі в нього доброї слави придбати, пильно вважали на себе. І загалом, від коли гетьманувати став Іван Виговський, гуляще життя припинилося, бо, як то кажуть, який пастир, таке й стадо, а пастир цей, мабуть і з роду п'яним не був, хіба інколи п'яного вдавав, тай то не добре.

У тітки Марти на широкому, дубовому ослоні кількох козаків сиділо, любуючися чистою світлицею, рушниками, гарно повишиваними, квітками в глечиках поливаних, узористих і запахом шувару, котрим був притрушений весь піл⁷⁾). Самої тітки не було — вона в пекарні, як козаки казали: бублики виплітала. Тіткою Марта лиш Петрусеві приходилася, а для других була „громадською тіткою“ як то кажуть тому, бо „їх мами разом з нею в одній річці конюплі мочили“.

⁷⁾ піл — долівка, підлога.

Козаки перечилися, чи буде знову війна, чи не буде, скінчили суперечку не договорившись ні до чого, позакурювали люльки і на хвилину зробилося тихо в світлиці.

„Мовчок; розбив батько горщик“.

Нараз: „грим щастя в хату!“ — причвалав Петрусь.

„Вечір добрий, панове товариство!“ — гукнув згинаючися у дверях, щоб не гелнути чолом об одвірок, бо високий був, як від хмелю тичка.

„Доброго вечера сотенному осавулові!“ — відповіли йому: — „як ся маєш, козаче!“

„Маюся, як голий у кропиві!“

„Навчить лихо і з салом коржі їсти“, — відповів сотенний писець. „Який же то заяць дорогу вашій милості перебіг?“

„Не заяць, а ведмідь, панове“.

„Розуміємо. Це мабуть Кирило Іванович знов до сотниківної халяви смалить.“

„Угадали“.

„Велике діло! Не борони козі ліса. Уподобала дівчина москаля, так ти другої пошукай. Видно не нашого поля ягода, тай тільки.“

Петрусь вовком подивився на нього.

„Не маєш що так на мене дивитися, як чорт на попа“, — говорив писець. — „Я тобі не ворог. Не розумію, як добрий козак, та ще сотенний осавул, може так до якоїсь одної спідниці пристраститися. Прилип, як до Ганни Пилип. А для мене то в ночі кожна кітка бура“.

„От воду в ступі товчеш. І не будь ти моїм приятелем, так зуби позбірив би“ — сказав Петрусь і рукою махнув.

Але якраз тоді тітка з бубликами і з пляшкою варенухи з пекарні вийшла. Варенуха свіжа, з корінням, пахуча, аж козакам в носі закрутило.

„І Петрусь тут!“ — сказала врадувана тітка, — він її в руку, а вона його в голову поцілувала.

„Якже-ж ти маєшся, Петрусю? Що на Запорожцевій Гірці чувати?“

„Нічого доброго, тітусю. Сотник ще з полку не вернувся.“

„А Олеся?“

Петрусь спаленів. Вона злегка штовхнула його ліктем.

„Діло не погане, соромитися нема чого. Женилися батьки, женитимуться й діти, а що хтось там тобі в дорогу входить, так це нераз буває. На Бога покладайся, Бог більше має, як роздав. От випийте по чарці.“

Козаки схопилися з міоць:

„За ваше здоров'я, тітусю!“

„І за ваше, і за Олесине“, — додала тітка Марта, втручаючи чарку Петрусеві. — „Олеся, хоч велика пустунка, та не зрадлива. В покійну свою матір вдалася. Вона теж жартами та смішками так вміла свого чоловіка причарувати, що він до нині на другу не гляне. Олеся за москалем не побіжить.“

„Це вона мені сама казала.“

„Чогож ти тоді дуєшся, як лопух на жарі?“

„Боюся, щоб не звіялася війна. Хоч часи, ніби то спокійні, так у хмарах гучоче. Сотника чогось то раз-у-раз до полку кличуть, може він і до гетьмана їздив, бо за довго бариться“.

„Абож то ми, синоньку, десять літ війни не пережили? Багато лиха зазнали, ой багато! А всеж таки Бог милував і не один до своєї дівчини вернув, хоч і ясир татари брали і пани вивозили наших красавиць. Суджене нерозгуджене. Так воно і з тобою буде.“

„Давби це Бог, тітусю, щоб ваше слово та Богові в ухо“ — і поцілував тітку у руку.

А козаки теж потішали його, як котрий знав.

„Постоїмо за тобою, Петрусь, не бійся! Як треба буде, то гуртом до нашого старого підемо і поклонимося йому в пояс, щей за коліна обхопимо, щоб нашому товаришові кривди не робив. Старий хоч хмурий, але мягкосердний, а Олеся в нього одначка. За кого схоче, за того й піде.“

„А як що за Кирилом Івановичем сам воєвода руку потягне?“

„За коротка, щоб до Запорожцевої Гірки досягнула. Врубаємо.“

„І мені щось так здається, що москалям не вікувати між нами.“

„Досить п'явки нассалися крові, пора відірвати.“

„Ой що нассалися крові, то нассалися. Досить эле перед старим Хмелем було, а тепер ще гірше стало. Все якісь подати плати“, — нарікала тітка Марта — „тай плати. Та ще то, ба-чите, наш сотник як може, так своїх людей оборонює, а полковник теж до себе не багато горне, але що то по других полках буває, нехай Бог криє! Таж там по два три золоті з душі деруть.“

„Теперішній гетьман“, — доповів писець — „Москви не любить.“

„А Юрась?“ — питали його.

„Він в академії вчиться. Кажуть, не далеко яблуко від яблуні паде, а диви, як відкотився.“

„Ой що відкотився, то правда. Ніраз у свого покійного батька не вдався, ні тілом, ані духом.“

„Тілом він слабий, як його покійниця мати. А духа де мав набратися? Батько поза домом бував, а мачуха розніжила і розвезла його. Дуже його любила.“

„Можна подумати, що в його серці діялося, як вона на воротах повисла. Що він до свого брата чув, котрий таким окаянним учинком заплямив свої руки“.

„Тому й помер несподіваною смертю“.

„Бідний хлопчисько цей Юрась“, — закінчила зітхаючи тітка. „А наша Україна ще бідніша. За всіх терпить. Гей Боже, Боже. який то рай у нас був би, коли-б не та війна, не цей розор“). Тисячі церков попалили, тисячі міст і сіл, мов язиком злизав, куди не глянь, лиш димарі торчать, і сироти, як бездомні собаки снуються. Кара Господня, за гріхи наші і за батьків наших, тай тільки!“

*) розор — руїна.

„За наші гріхи наїзджають ляхи!“

„А ви гадаєте, що Москва краща?“

„Гарне піря на вудвуді, так смердить. Оттак і москаль. Поки здалеку, то добре. Грішми сипле, соболями обдаровує, а пусти його в хату, так він тобі іншої заспіває. Москва навіть старому Хмелеві спокійно вмерти не давала. Він вже й голови зняти не міг, а цар через послів своїх, все чогось від нього домагався“.

„Москалеві, хоч уроди, та дай!“

„Так і дати-ж би їм, щоб відхотілося печеного леду!“

Найстарший із товариства, підсотенний, люльку курив, слухав і на вус мотав. Що лиш тоді, як другі виговорилися, він почав:

„Куди мах, туди мах, а все біду по зубах. Боролися ми з Польщею і вибороли Москву, а як тепер станемо боротися з Москвою, то що таке виборемо, панове?“

„Україну!“ — відповів Петрусь і очі йому засвітилися.

„Дав би це Бог, та не знаю, чи зділіємо. Згоди нема“.

І підсотенний зітхнув:

„Не було її і нема! Чорний народ на Виговського нарікає, каже... що він шляхтич, що жінка його козачками гордує, що обоє людьми чужої віри обсадилися. А воно так: як що свої не певні, так чужих шукаєш. А невже-ж то біля покійного Хмеля чужинців не було?“

„А вже-ж, а вже-ж“, — притакнув йому — „самої польської шляхти скільки, а німців, про татар і не згадуючи!“

„Отож і бачите. Як огонь гасиш, то не питаєш, з якої криниці вода, — гасиш! Колиб теперішній наш гетьман Україну закріпив за собою, то й чужинці ті своїми поробилися-б“.

„І певно. Риба шукає, де глибше, а чоловік, де краще“.

„Коли-б у нас краще було, то кому захочувач-б чужого, а вже ніяк повірити не можу, щоб“

гетьман, рейментарем своєї держави будши, чужому панові піддавався“.

„І старий Хмель не з доброї волі москалям підчинився“.

„А вжеж що не з доброї. Обскочили його вороги, як собаки звіра, а до того смерть стала до очей заглядати, так і мусів. Але кажіть ви це нашому чорнякові, коли він так на політиці розуміється, як вовк на звіздах“.

Тітка Марта головою похитувала, журилася. Сама, хоч козачка і не з бідних, але серце до простого народу мала.

„Як же то — почала — простому народові політики набратися, коли йому й жити не дають. На його голову як не ле, так капле. Пригадайте собі, як то чернь за Богданом лавою пішла. Скільки хлопів вигибло в його полках, скільки жінок і дітей вирізали, або в ясир пігнали і яка їм дяка за це? Богдан про старшин своїх і про козацтво дбав, а що такого доброго для черні він зробив?“

„Перше для старшин, а тоді й на низи черга прийшла би“.

„Чекай псе, аж кобила здохне, терпцю народові не стало“.

„Отож то й є цей терпець. Терпен, спасен, а ми хотіли-б відразу в небо вскочити та ще й віримо, попам, котрі тим небом торгують“.

„Попи багато завинили“, — почувлося кругом. — „За ними більше гріху, як за малотяменним народом“.

Тітка хотіла боронити попів, бо побожна була. Але її навіть Петрусь перечив: „Віра собою, а попи собою“, — казав. — „Наші попи на імя гетьмана моляться у церкві, а поза церквою нишком-тишком доноси на нього шлють“.

„Так, так. В церкві піп, а в хаті донощик. Таж це не Божі слуги, а прислужники царські, його агенти й делятори^{*)}“.

„Правда твоя. Ще ченці не так, але біле духовенство, — з тим велика біда“.

*) делятор — донощик.

„Ченці зі старшинами тримають, бо гетьман і старшини монастирі фундують і содержать їх, але городові й сільські попи, так ті з виваленими язиками до москалів біжать“.

„Маловчені і худоумні“.

„Нехарактерні!“ — додав сотенний канцелярист і зі злости ногою стукнув. — „Я про це міг би вам щось сказати, бо в канцелярії не одно читав, про що люди і не знають, але не хочу празника святого обиджати“.

„За покійного гетьмана того не було“.

„Бо покійний гетьман то була сила! Його ще й на смертельній постелі боялися. Нікому не простив, залізною рукою всіх за чуб тримав“.

„То була сила!“

„То була раз сила!“

І понад ними майнула велика, грізна тінь, аж мороз поза шкіру пішов.

І голови козацькі вниз похилилися, волосся дубом стало, ніби їх чуби вітер буйний мервив, дарма, що на дворі ніч стояла така погідна і ясна, що голки можна було збирати.

„А гадаєте — почав по хвилі підсотенний, — що Запорожці і проти старого Хмеля не бунтувалися. Винесли його на своїх плечах у верх, а тоді давай кидати вділ. Бо така то вже у нас бачите вдача, що не любимо, щоби нам хто понад голову виріс. Запорожці й старого гетьмана хотіли скидати, так він не дався“.

„А ніби то Виговський Пушкареві доброго чосу не дав?“

„Так, але Запоріжжа все таки не уговкав і Лівобережжа дальше кипить. Бог вість, як воно скінчиться. Попи бунтують, Москва грішми сипле, між старшинами єдності нема, булава не одного манить, безталанний ми народ, панове“.

Тітка Марта сльози з очей утирала.

„Не плачте, тітусю, якось воно буде“.

„І плакати не жаль, як є за чим“.

„Тітка Марта про запас плачуть“.

„Плач то жіноча річ“.

„Як же не плакати, дітоньки, дивлячись на таке безголовя і на такий диявольський розор. Може мої сльози в милосерного Бога заважуть що. Але гадаю собі, що й теперішній гетьман не без вини. Стару гетьманшу за мало він шанує. А до неї і королева листи писала і бувало таке, що вона замість гетьмана письма відписувала, а тепер, у гетьманському палацу, мов на ласці сидить. А цей палац покійний гетьман будував і хто його зна чий він, цей палац, родини, чи булави? І скарб гетьманський Виговський розкопав, мільон талярів кажуть вибрав“.

„Не для себе вибрав, а на військо, на оборону України“, — перебив її котрийсь.

„Може воно й так, як ви кажете, — відповіла, — а всеж таки треба би родину покійника і його волю краще шанувати“.

„І Виговський до родини належить“.

„Але не те, що жінка й діти. А паня Виговська, кажіть, що хочете, таки за велика паня. Мабуть у короні ходить, не бачила я її, тай не знаю“.

„Князівна і хотіла би, щоб у нас по князівському було“.

„А хіба-ж то в нас, у давнину, князі не сиділи і люди якимось жили. І Київ не хто другий збудував, а князі. Велика річ, коли-б Виговський князем зробився, як у других державах є, щоби нас тільки зпід Москви визволив“, — відіззався Петрусь.

„Своєю головою, а нашими руками, може нас визволити, — іншого способу нема“, — твердив підсотенний. — „І гетьман мабуть то з такою гадкою носиться, всі признаки вказують на те. Але якже нам на москалів стати, коли в нас син на батька стає, полковник на гетьмана, сотник на полковника, тю! Згоди в нас, панове, треба, згоди!“

І замовкли. Тітка Марта принесла ще один глечик варенухи і припрошувала козаків:

„Випиймо, панове товариство, за тую згоду, щоб вона в нас пишним цвітом процвіла і щоб від того цвіту по всій Україні запахло, як отсе наші хати нині зеленими святками пахнуть!“

„За згоду!“

„За згоду, панове!“
„За згоду, за вірну службу нашому гетьманові і Україні!“

Вихилили чарки до дна.

Нараз Петрусь рукою махнув: „тс-с!“

Повернулися до вікон і наслухували.

„Греблею копита дудонять“.

„Чи не сотник вертає?“

„Мабуть він“.

„Ходім та хутчіш на зустріч“.

„Ходім!“

Розпрощалися з тіткою Мартою і побігли.

— — — — —
Тітка Марта довго стояла на воротах і жалісним оком дивилася на шлях, котрим почували козаки.

„Який народ! Від дівчини почали, а куди зайшли! Як стали про Україну балакати, так Петрусь і про свою Олесю забув. І не один про свою забуде, як сурма засурмить. Полетить вітром і лишить тебе самою, як мій мене лишив. Навіть не будеш знати, де і коли він голову поклав. І будеш гадкою багатіти, дивлячись на таких, як отсі. Йдіть, йдіть, мої діти, куди вас доля кличе!“

У вишневих садках листки шелестіли, заглушуючи смішки і зітхання.

„Десять літ війни, а злидні щастя не вбили. І вишні цвітуть і молодь кохається, — невміруща сила твоя, моя ти земле рідна!“

Слізними очима гляділа на зоряне небо.

IV.

Сотенні і старшини підпровадили свого „старого“ до самих воріт, але не довідалися багато, хіба те, що він у самого гетьмана був і що гетьман велів, шаблі гострити і порох готувати та про овес для коней подбати.

Сотник подякував товариству за увагу до своєї особи, розпитався, чи все гаразд у сотні і розпращався.

До воріт вибіг дворецький і відчинив їх.

Перше питання було, чи про могилу покійної сотничихи не забули. Дворецький заспокоїв свого хазяїна, казав, що разом з панночкою прибрали її, як на святки годиться.

Олеся і тітка Магдалена не спали ще. Привітали сотника на ганку. Туди вийшов також батько покійниці, постукуючи деревляною ногою.

„Ну і як же там? Здорові?... Так і славити Бога... Нічого нового?... Нехай буде і так. Краще старе добре, ніж нове погане“, — вигукував сотник входячи в світлицю і шапку кидаючи на ослін.

„Гостя маємо в хаті“, — промовила несміло, тітка Магдалена.

„Хто ж це такий?“

„Кирило Іванович... Ах, що за любий чоловік! Кавалір...“

Сотник глянув на сестру своєї покійної жінки:

„Тинди, ринди, захотілось дівці бинди! А мене до таких гостей аж долоні сверблять... Краще-б я чорта побачив, аніж його“.

Тітка Магдалена аж перехрестилася:

„Як можна! Це такий ввічливий, любий, гарний чоловік“.

„Вже ми таких любих та гарних і чесних маємо аж доти, о!“ — і показав на горло.

„Просто зашморгнули нас, — правда батьку?“
Батько милицею¹⁰⁾ калатнув:

„Тут тобі ляхи, а тут Москва!“ — і сплюнув.

„А деж тоді цей гарний і любий?“ — питався сотник Магдалени, сідаючи за стіл до вечері, котру йому Олеся з пекарні принесла.

„А дежби? На горі, в боківці. Мабуть спить“.

„Бодай би йому чорт лабятий приснився!“ — побажав гостеві сотник. А глянувши на Магдалену розсміявся: „А може ти, сестро, чого доброго, сама хотіла би йому приснитися. Вони на наше жіноцтво, як пси на мясо ласі. Але я тобі такого жениха не віншую, ні! Злизав би останки того там меду і кинув би геть, а може й закатував би де. О, вони до того мистці! Бо, що в них жінка?“

В Олесю дух вступив, а тітка Магдалена геть посоловіла. Правою рукою кінчик чорної корсетки мняла, думаючи, щоб то її на це, бач, відповісти?

„Може-б і закатував би яку, та не мене“.

„Ого!“

„Дуже я йому до серця припала“, — казала, накриваючи зіниці повіками, і спускаючи вії до долу, від котрих тінь, здавалося, аж на білий обрус постелилася.

Сотник за боки взявся, сміючись:

„Бодай же ти, сестро, здорова була, що мене так розвеселила. Такі важкі часи, а дивись, є ще радість на світі. Та скажи ти мені, чого цей Кирило Іванович аж до Запорожцевої Гірки прителіпався?“

„Не знаю. Не повів. Мабуть важні діла“.

„Зачув медвідь мід, тай у пасіку лізе. Гадає, що золотим ключем всякі двері відчинить. Можливо, та не в мойому дворі... Дасть Біг діждати завтрішньої днини почуємо, яке це важне діло. А нині, сестро Магдалено, ти мені на вишку не лізь, щоб не попала ведмедеві в лапи. Біля Олесі спи. Доброї ночі вам, дівки, спить спокійно, нехай ваша доля росте!“

¹⁰⁾ милиця — деревляна нога, куля.

„Доброї ночі, батьку!“ — і Олеся так щире поцілувала батька, як мабуть ще ніколи.

За столом лишилися тільки зять і тесть.

„Морока нам з отими москалями“ — почав сотник. — „Зразу лиш в урядові діла мішалися, а тепер тобі і в хату лізуть, жінок баламутити беруться. Ще трохи і воевода що кращих дівчат і молодиць для своїх людей достарчати скаже; а потухли-б вони!“

„Га, що ж! Поставив миску, так давай і юшку“, — відповів тесть.

„А хто ж міг знати, що вони такі?“

„Перше змір, а тоді й ріж. Зле зробив покійний Хмель, що не змірявши врізав“.

„Одної віри народ, на євангеліє присягали“.

„На євангеліє присягали, а чорта за пазухою тримали“.

„Добрий козак і чорта не побоїться“.

„А багато-ж таких?“

„Назбирається, скільки треба“.

„Побачимо“.

І замовкли оба. На потіху випили чарку, хоч сотник нескорий був до неї:

„Спрага мене палить“, — виправдувався. —

„Але чую, що тієї спраги нічим не вгасиш, тільки кровю!“ — і пустився по хаті.

„Кривавий суд між нами бути мусить. Іншої ради нема. Кривавий суд, розумієте, батьку?“

„Значиться війна з Москвою?“

„І не що друге“.

„Невже-ж гетьман з Москвою порвав?“

„Не вислухавши навіть умов, з якими до нього Трубецький повертався“.

„Великий дзвін він лити загадав, щоб тільки не луснула форма“.

„Довше терпіти не в силі. Московське військо по городах наших мишвою порозлазилося. Де кійком не жинь, на москаля влучиш. Господарюють, як у себе в дома. Народові всякі пакости творять. Старшин зневажають, як холопів своїх. І розказувать гидко. Наслухався я та надивився на таке, що нехай Бог криє“.

І сотник знов заходив по хаті скорою і різкою ходою. Батько сивими, полинялими від старости очима і собі бігав за ним.

„Великого діла піднявся ясновельможний, і боюсь, чи раду йому дасть“, — почав. — „А щож наші на те?“

„Наші? Хібаж ти вгадаєш, хто наш, а хто чужий? Хібаж ти знаєш, хто таке ці Искри, Безпалі та Цецюри?“

„Так, значиться, гетьман при Гадяцьких пунктах стоїть?“

„А вжеж. І непогані вони. Україна окремою державою стає, з гетьманом, як київським князем“.

„Так, але під протекцією Польщі, а що скаже на те народ?“

„Коли жалувати сира, так і вареників не їсти. Розчинене тісто, варім, — що тут багато міркувати“.

„У велику скруту наш гетьман заліз, бо Польща йому допомоги не дасть, не може“.

„Гетьман Махмет-Гірея єднає. На його орду жде, щоб Конотопів на відбій іти“.

„Хіба-ж Конотоп в облозі?“

„Ще й у якій! Гуляницький у ньому з полками Ніжинським та Чернігівським, мов у коробці замкнувся. Москалі під проводом Ромодановського так його обложили, що й миш не смикнеться звідтіль“.

„Багатож у Гуляницького людей?“

„Душ тисяч чотири“.

„А москалів?“

„Ромодановський, Пожарський, Львов, Скуратов, де який москаль на Україні був, усіх їх Трубецький під Конотоп зігнав. Не знаю, яким чином цей Кирило Іванович ще тут, чому він не пішов до біса!“

„І Гуляницький, кажеш, не здається?“

„Ні. Велику опресію терпить. Говорять, немовто Трубецький лист йому прислав, щоб на царську ласку здавався“.

„А він?“

„У відповідь казав з гармат палить... Ми сіли на смерть!“ — гукали козаки, — „города не здамо!“

Старий козак перехрестився:

„Дякую тобі, Всевишній, що не осоромилися наші. Не звівся ще козацький народ!“

„Завзятий народ“, — притакнув сотник — „та не політичний“.

„Розуму наберешся, а хоробрости ні“.

„Щоб тільки розум не прийшов за пізно. Буде що їсти, та не буде чим“.

На хвилину оба замовкли. Сотник заспокоївся, побалакавши з тестем:

„Так, чи не пора би нам, батьку, на сон?“ — спитався.

„На сон ніколи не запізно, лиш на діло. Чую, що нині не всну“.

„А я мушу, бо багато діла“.

„Похід?“

„А вжеж“.

„Оповідений?“

„Так. Гетьман універзали розсилає, виявляючи, чому він з Москвою неминуче порвати мусів і на яких умовах єднається з ляхами. Тепер тільки й жди, коли сурма озветься“.

„І на коня!“ — гукнув старий, постукуючи деревляною ногою. — „І на коня! За честь і славу, за потоптані вольности наші. Не дамо-ж землі нашої ворогам на наругу!“

Очі йому світилися, чуприна піднімалася, брови їжилися. Він скидався більше на духа якогось лицаря давного, ніж на живого козака.

„Жаль, що лиш одну ногу мені лишили. Але в сідло я ще якось і цею одною ускочу!“ — сказав старий і кинувся зятеві в обійми.

V.

Сотник у цебрику стояв, а старий слуга обливав його від голови до ніг студеною водою...

„Бр...р! Тай заспав же я! А царський чоловік вже збудився?“

„По садку похожати зводили, надягнувши верх кольчуги білий каптан“.

„Щож то він битися зі мною гадає, чи як, що зазброївся?“

„Не знаю, що вони за гадку в своєму лобі мати зволють. Мабуть моляться, а може лиш від мух відганяються, бо дуже до них наші мухи липнуть“.

„Солодкий, аж оскому на зубак почуваю“ — і сотник заскреготав зубами, як жорнами. — „Ще одно ведро на голову лий, бо дуже мені гаряче... Та-ак... Спасибіг. А тепер поможи скорше вдягнутися, щоб їх милість, Кирило Іванович, не пожадувався воеводі, що я йому довго ждати на себе казав...“

Слуга приніс контуш.

„Не контуш подавай, лиш чумарку. Досить фарицейства, треба нам раз виплисти на чисту воду. Та-ак. А сніданок готовий?“

„Наготовлений, пане!“

„Так попроси до стола його милість, а сам згубися і жіноті скажи, щоб не спішилися до нас. Хочу віч-на-віч побалакати з гостем“.

Поснідавши доволі сотник закурив свою коротку люльку і пускаючи дим аж під сволюки, спитав:

„Якому-ж то припадку дякувати маю, що

ваша милість зволили переступити мої низькі пороги?”

„По ділам приїхав. *Бумаги* до вашої милости, Тимохвію Осиповичу, привіз. Та, заки їх вам доручу, позвольте поздоровити вас зі святками: щоб Господь милував і вас і вашу гарну донечку і весь ваш двір, з худібкою, бджолою, з полями, гаями і з левадами, з усім добром, яким ви, дякуючи ласці нашого государя, так уміло господарюєте, собі на вітку, а своїм підданам на добро“.

„Проклята муха в рот мені влетіла“, — перебив нараз сотник і сплюнув, хоч мухи і на лік у хаті не знайшов би. — „Тю! у ночі блохи, у днину мухи, ще й до того москалі, хоч повісся на гилі“, — сказав і долонею губу приткнув.

„Простіть, — вихопилося. Але це не про вас пісня. Я вам дуже дякую за ваші побажання і від себе теж щире скорого повороту во свояси зичу, на *вотчину* вашу, бо, як то в нас говорять, і півень на своєму плоті найкраще піє“.

Кирило Іванович побаранів. Відкашельнуv, поправився на своєму кріслі і промимрив:

„А вжеж, а вжеж, спасібо вам, Тимохвію Осиповичу, хоч правду вам сказати, я собі ваш край дуже вподобав, дуже. Плодючий такий і дівчата очень хорошенькіі, очень. Я, так сказати, серіозно рішився в Малоросії одружитися, а що кращої жінки, як Олександра Тимохвіевна і бути ніяк не може, так тоді...“

Сотника, ніби хтось кропивою вжалив. Зірвався, і перехрестився тричі:

„Во ім'я Отця і Сина... Кириле Івановичу, та що ви це балакаєте? Ви, із боярського роду, довірений самого воеводи, щоб женилися з донькою козака, якогось там нікчемного сотника, до чого воно подібне!“

„Буває і таке“.

„Буває, але тут того бути не може“.

„Чому-ж би то?“

„Бо вам на Україні не вікувати, а я доньки на чужину не дам“.

„Жінка, як верба, де її посадиш, там і росте“.

„Це може у вас такі жінки родяться, а моя Олеся не з тих: вона зів'яне, як що вирвати її з рідної землі“.

„Це вже мужеве діло, щоб не зів'яла“.

„У вас. А в нас інакше; в нас батько не на те доньок ховає, щоб позбутися їх з хати. Олеся з мене одначка, на непевну долю її не дам, хочби й хотіла. А не вжеж вона вас собі за мужа бажає?“

Кирило Іванович витріщив на сотника очі. Не міг зрозуміти, що воно таке, щоб дівчина хотіла, або ні.

„Добра донька за того віддається, за кого батько каже“.

„Добрий батько своєї доньки неволити не стане. Та ще сказати вам мушу, що нехтувати народними звичаями не годиться. Де живеш, такого звичаю і тримайся, а в нас воно так водиться, що перше звідуються через добрих людей, чи можна, а тоді і сватів шлють. І коли би ви, Кириле Івановичу, були не інакше зробили, то не потребував би я був казати, а ви слухати такого прикрого, бо відмовного слова“.

„Його світлість може сватів до пана сотника післати“, — відповів гордо боярин.

Сотник спалахнув. Відложив файку і руку за пояс застромив:

„Його світлість! Вашому воеводі до моєї доньки зась! Від моєї сім'ї і гетьманові вара! Мій дім, моя твердиня, насильством не відчините її!“

Але подумавши хвилину спитав:

„Кажіть, з яким письмом прислав вас воевода?“

Кирило Іванович встав, поклонився, обернувся і подався до дверей. Але заки переступив поріг, подумав щось, добув із каптана папір, вернувся і подав його сотникові.

Цей розломив печатку, підійшов до вікна і прочитував звільна. Але чим даліше пробігав письмом очима, тим вище брови його підлазили в гору,

а сиві вуса хиталися на дріжучих устах. Аж нараз письмо на серед стола кинув:

„Приказу воеводи вашого послухати не можу. Стою під рейментом гетьмана і його приказів слухаюся. Люди мої гетьманові потрібні, вони не родилися для воеводських баштанів. Дальше свиношниками загадаєте козаків поробити, а мене сотенним свинопасом. Мое діло шабля, а не мотика і не свинопасовий батіг!“

„Побачимо“, — відповів Кирило Іванович.

„Побачимо“, — повторив іншим тоном сотник і Кирило Іванович, не попрощавшись навіть з господарем, вискочив з його хати.

VI.

Боярські гордощі Кирила Івановича були обиджені до краю.

Ідучи до Запорожцевої Гірки, він дожидав другого прийому. Уявляв собі, що сотник Шелест, почувши його пропозиції, просіє, обхопить його за коліна і зі слізами в очах стане дякувати за честь і за ласку, що донька його бояринєю стане. Це-ж нечувана річ, щоб козачка доступила такої високої честі! А тут цей сотничина, дарма, що багатир на всю губу, просто в лице йому плюнув, ще й воеводу зневажив. І що собі отсей козакище гадає!

Кирило Іванович сердився як сто псів і не лише острогами принаглявав коня, але й кнутом його безнастанно перішив, аж кінь стогнав.

Зігнавши таким чином першу злість, став роздумувати, що йому далше робить. Плюнути на цілу тую песьчу Гірку разом із Шелестом і цілим його родом і затямити собі на весь вік, що „панська собака між хлопські не мішайся“.

Це він безперечно і зробив би, коли-б йому так дуже не подобалася та проклята Олеся. Просто спати через неї не може, страва йому без неї в рот не йде. Чує, що не буде щасливим, поки цей хахлачки не дістане.

Це одно. А друге — не можна йому, „потомственному дворянинові“ і прибічному князя-воеводи, безкарно такої обиди пустити. Він мусить дозуму провчити цих гевалів хамських, щоб памя-

тали, що таке послух і пошана. Мусить поставити на своїм.

Але як?

В церквах дзвонили на богослуження. Народ ішов святочно вдягнений і пишний, а Кирило Іванович їхав зневажений, осміяний, і жалюгідний. І це його дратувало ще гірше. Бути зневаженим від свого начальства, діло звичайне, але дізнати пониження від хахла, це нечувана річ. На теж і йдуть московські люди в Малоросію, щоб доробитися почестей і маєтків, а нині, гляди, що його в сотника стрінуло! Вправді Кирило Іванович не був таким то вже чільним боярином, а все таки з боярського роду. І не один він був у свого батька, кількох їх братів сиділо на „вотчині“. Коли-б поділити її, то на кожного не багато припало-б, а треба-ж і сестрам якесь віно дати. Не дуже світло це боярство представлялося. Та для хахлів він все таки достойник московський, довірений його милости князя Трубецького, московського воеводи в Києві. І цього їм забувати не слід!

Кирило Іванович аж мінався зі злости.

Пригадував собі перший приїзд до Запорожцевої Гірки і першу зустріч з сотниківною. Вразила вона його тоді не лише своєю незвичайною красою, але й поведенням, якого молодий боярчук у Москві не бачив. Московські дівчата на чужого, та ще й достойного чоловіка, навіть очей зняти не сміють, а вже, щоб жартувати собі з ним, перекидатися словами, підморгувати та вигинатися у стані, того там не бувало. Там „жінка да убоїться мужа свого“, бо вона його рабиня, щаслива, коли сповнити може всі його бажання. А тут, отсей сміливий дівчук, дивиться на тебе, як на рівного собі, сміється і жартує і признати треба, що як заговорить, то не від речі, про всьо знає і всюди свій цікавий носик устібне.

Зразу це гнівало Кирила Івановича, а згодом він привик і йому воно навіть подобалося. Весело так. Ніби пташка тобі щебече, ніби троянда розцві-

тається в городі, вже не пупінок, а ще не вповні розвятий цвіт, — сама краса. Дуже й дуже заманулося Кирилові Івановичеві того добра. А тут гляди, ні Олесь, ні її батько не пішли йому на зустріч. Одна тільки тітка Магдалена підлабузнювалася до нього, носиком чобітка під столом його боярський чобіт торкала, вітхала й завертала очима. Це вже вповні розцвила півонія, з котрої за який там день-два і листки стануть облітати.

І її не завадило-б забрати з Олесею, як долаток, але женитися з нею, о, ні, Кирило Іванович ще не зсунувся з глуздів!

Памятав про пословицю, що через овятих до Бога і тому стріляючи до Олесі на Магдалену спозирав, бо це її тітка. А що підстаркувата дівка жарту за правду брала, це вже не його вина.

Він мусить, мусить дістати Олесю!

І Кирило Іванович луснув кнутом у нічім не винуватого коня і почвалав до недалекого города, в котрім мешкав сотник із сусідної сотні.

VII

А між тим до Запорожцєвої Гірки стали їздитися сотенні старшини, сусіди-хуторяни і ченці з недалекого монастиря, щоб привітати сотника Шелеста зі святками та послухати новин, бо не даром же він до самого гетьмана їздив.

Засуєтився двір всілякою челяддю, заповнився возами й повозками, як на ярмарку базар. Сотникові собаки вже й лаяти перестали, така сила чужого народу нахлинула. Поховалися до буд ті бровки, ласки й кунделі всілякої породи і, висолопивши язики, дихали важко, бо жара стояла веле-тенська.

Парубки в садку у тіни розтаборилися і в кості грали, дожидаючи обіду.

Олесині дівчата вискакували з пекарні, буцім то до криниці за водою, або до пивниці за сметаною та маслом, а на ділі, щоби подивитися на хлопців. Ті підморгували до них, закликали до себе влєсливими словами, дівчата закривали обличча білими, суто вишиваними рукавами і, ніби то засоромлені й перелякані, кидалися прожомом до кухонних дверей.

„Стривай“ — говорив старий монастирський візник, — „як звечоріє, то і неликана вибіжить до тебе, — такий то вже народ, отсі дівки“.

„А звідки-ж вам, монастирським людям, про дівочі норови знати?“ — питали його.

„А невжеж то дівочих монастирів не буває?“ — відповідав, усміхаючись хитро. — „Хоч ти й попід небо літай, а все таки на землю впадеш“.

„У болото“.

„Чого-б то зараз у болото? На щож тоді Бог

сотворив жінок, як не до кохання? І скажіть же ви мені, будь ласка, чи варто було би жити на світі, як би не отся капосна жінота?”

„А вжеж, а вжеж,“ — притакнули йому.

„А от на Січі хоч і не має жінок, а козаки все так живуть“ — докинув котрийсь.

„На Січі жінок нема, але кругом неї є. Того цвіту по всьому світу. Так Бог дав. Возьміть покійного Хмеля. Чоловік був який, а й він жіноти не цурався“.

„Відома річ. За жінку з Чаплінським бився“.

„Чимало крови потекло“.

„А все таки повісити велів“.

„Того ви не кажіть. Не знаємо, що там між ними зайшло. І не треба нам знати. Не наше діло. Доповідають, що старий гетьман після смерти прегарної Олени тяжко страдав, аж посивів, видно, що дуже любив її“.

„А гадаєте, що теперішній наш гетьман своєї княгині не любить?“

„Відома річ, що так. І слухає її“.

„Вона його до війни намовляє“.

„Жінка нераз чоловіка спокушує до злого“.

„Отож то і є. А в тім, хто його зна, на яке та війна повернеться, на добре, чи на зле?“

„Нам не покращає від неї“.

„Але й гірше не буде, бо нема куди“.

„Народу вигине багато“.

„Так може хоч тим, що залишаться, краще стане“.

„Може“...

Дворецький ізза угла прислухувався розмові. Стерпіти не міг подібних балачок. На його гадку служебним людям не балакати, а слухати годиться. За молодих літ він у великих панів служив, так і до послуху привик. Перебувши Хмельниччину, впевнився, що не чому другому, лише послухові великому гетьманові козаки завдячували свої побіди і тепер він дуже боявся, щоби щось друге не вийшло.

Підійшов до гурту і накиваючи пальцем казав:

„За багато ми балакаємо, панове, а за мало слухаємо“.

„Не штука вам“, — відповіли йому. — „Ви вже старі, на війну не підете“.

„Як побачу, що треба, так піду, не бійтеся! Старе вино від молодого сильніше. І покійний наш гетьман не молодик був, а як він бився“.

„Не вжеж нам до старого Хмеля рівнятися?“

„Певно, що ні. Але нехай кожний по своїй спроможності послужить доброму ділу, то й добре буде. Гадаєте, що на війні тільки сила рішає. Відвага більше значить, а такими балачками ми лише застрашуємо себе і тратимо останки цього лицарського духа, котрим славилися наші батьки. Що нам до того, чи гетьмана намовляє хто до війни, чи не намовляє, як покличе, треба йти і кришка“.

А в сотникових світлицях теж як у пасіці гуділо. І там не про що інше розмова велася. Війна була в кожного на думці. Її ще зимою дожидали. Були такі, що рвалися до кривавого танку, а були, що мира більше всього бажали. Дивне тільки, що за війною старші козаки тягнули.

„Гадаєте,“ — казав старий Ласиця, — „що нам краще коритися Москві і в запічках сидіти? Дождемося такого, що краще й не казати. Москалі, коли ще нас не закайданили до краю, так це тільки тому, що бояться нашого брата. А покажи себе боягузом, то побачиш, що зроблять з тобою“.

„А шож вони гіршого й можуть зробити, як тепер є?“ — питався його Супрун.

„Злому так само, як і доброму кінця немає. Можуть нам свободи наші забрати, гетьманщину скасують, свої порядки заведуть, скрізь, де тепер наш чоловік сидить, сяде москаль, ні суду нашого не буде, ні правди нашої, всьо їх“.

„А як побють нас на війні?“

„Била-б їх сила Бога, не вони нас. І чого-ж то зараз мають побити? Польща не те, що Москва, а Хмельницький не боявся піти на неї війною і по-

біджував під Жовтими Водами, під Корсунем і під Пилявцями“.

„Але-ж бо скільки народу полягло!“

„Де дрова рубаять, там тріски летять. Краще гинути на війні, як нидіти в неволі. А найгірше, як що козак сміливість утратить і боягузом стане“.

„Так це ти кажеш, що я боягуз?“ — гукнув на Ласицю Супрун. — „Виходь на тік, я тобі зараз покажу, який я боягуз“.

„Як виходь, так і виходь!“ — відповів Ласиця. — „Я готовий, ходім!“

Але сотник Шелест кинувся до них:

„Та що це ви, панове, з глуздів зсунулися, чи як? Ще й до десяти заповідей Божих не дочислилися¹¹⁾, а вже до шабель беруться. Того я ніяк не дозволю. Оповіщений похід, значиться і двобоїв бути не може. От краще випемо медку, що мій тесть на наше весілля з моєю покійною Ганною наготовив, випемо його за згоду та за козацьке братерство, без котрого, все одно що й без шаблі, на війну не вибирайся“.

„Від доброго меду, все одно що й від гарної жінки, я ніколи не відпрошувався і тепер ним не погорджу“, — відповів Супрун — „але-ж бо й боягузом нікому себе прозивати не дозволю, хочби це був не козак; а полковник, або навіть і сам ясновельможний. Супруни вже тоді славилися добрими козаками, коли ще про Ласиць і помину в нас не було. От воно як!“

Ласицю наче-б хто шилом під серце кольнув:

„Ти мені роду могого не обиджай, бо я не з отих ласиць, що тхорів бояться, розумієш?“

„Так я по твому тхір?“ — і Супрун, перед хвилиною насилу уговканий сотником Шелестом, знову знявся на рівні ноги.

„Я тхір? Супрун тхір?“ — питався голосом грізним, повним злости.

Ласиця теж не сидів спокійно. Наперекір своєму імені, він не ласицею скрадався, а роз-

¹¹⁾ не випили десятої чарки.

юшеним туром скочив насеред світлиці. Вже й шаблюки добув, гостреної, Бог зна, скільки разів і тому тонкої, як бритва, котрою ще прадід голився.

Але й Супрун на тхора не подобав, а скорше на ведмедя. Плечистий, з волохатими руками, неповоротний, а сильний, що підкови пальцями ламав. І в його руці блистіла крива шаблюка, пощерблена, ніби пила, бо він її не гострив ніколи.

Обидвох суперечників здержували товариші. То за руки хапали, то за стан, але вони пручалися, вихоплювалися і перли на себе, як дві супротивні хмари.

Аж старий, сивобородий чернець, котрого всі вельми поважали за розум небуденний і за побожне життя, кинувся з хрестом у руці поміж них:

„Мир дому сему і всім живущим в нем!“ — промовив голосом низьким, ніби позасвітним. — „Аміль, аміль, глаголю вам, яко всяк, творий гріх, раб єсть гріха. Іже єсть от Бога, глаголов Божіих послушаєт: сего ради ви не послушаєте, яко от Бога ністе. Вонзіте ножі у ножници ваші, чашу, уже даде нам Отец, не имами ли пити єя?“

Супротивники схаменулися, почувши слово Боже з уст незлобних. Задзвеніли шаблі, ховаючися у піхви і тихо стало в світлиці. Супрун утирав краплистий піт з гарячого лобу, Ласиця хрестився, як у церкві.

Чернець, мов проповідник, стояв і піднявши хрест і очі свої в гору, проповідував:

„Препояшітєся вретичем і власняницями і плачіте синов ваших і болізуйте, яко приближиса сокрушеніє ваше: послан єсть на вас меч і кто єсть, іже отвратить єго? Послан єсть на вас огонь і кто єсть, іже угасить єго? Послана суть на вас злая, і кто єсть, іже отметнеть я? Горе мні, горе мні, кто мя ізбавить во дні тія? Начало болізей і многа стєнанія, начало глада і многи погибелі, начало браней і убояться власти!“

Тут на хвилину спинився, переступаючи з мови церковної на нинішню, рідну:

„Власть чужа силою потужною на ваші голови гряде, а ви наче й не бачите того, бо очі ваші задивлені во зло. Чуєте стук у лісах ваших? Це стинають дерева, з котрих вистружать ярма на шиї ваші і колоди на ноги ваші і хрест, на яким розіпнуть отчизну, матір нашу. Горе, горе мені безталанному, пробуваючому між невидючими братами! Горе мені, що проповідую слово божее во пустині і розсіваю його по пустарах скалистих. Опустієть бо земля і городи її обезлюдняться. Деревя плоди дадуть і плоди ті зігниють, опавши на землю, бо не буде кому от них вкусити. І останеться земля пустою, і ниви її вияловіють і дороги, шляхи і всі стежки на ній терням поростуть, бо не буде кому по них ходити. І плакатимуть дівчата за судженими, а жінки за мужами, а сироти за батьками своїми. Сlišіте слово господнє, люди мої, і уготовляйтеся на брань ворожю, а брань между собою понехайте, бо сили ваші потрібні на оборону землі вашої, щоб не сталося з нею отсе, що проповідують вам уста мої“.

В світлиці повний чарок і тютюневого диму, повний завзяття козацького і всяких сусідських поракунків, нараз, ніби хтось двері й вікна повідчинював і впустив повітря із далеких, позасвітних сторін. І виходив хміль з буйних, козацьких голов, а широкі їх груди стали зніматися й хвилювати, не від злости великої, а від зітхань сердечних, бо побачили вони очима душі образ страшної майбутности, перед яким зжахнулися закамелі їх серця. І тим сильніше вражало їх слово чернече, бо чернець цей був одним з нечисленних, що любили свій край і тремтіли о його долю, не так, як інші, що ласки царської забігали, і прикриваючи себе личиною бойовників за віру святу, православу, доносили до Москви про те, що діялося в Україні.

І стояв чернець золотоустий серед козацького гурту з очима задивленими в небо і з серцем пов-

ним любови до своєї рідної землі, озарений сяйвом гарячого сонця України і неменш гарячими словами картав гріхи наших старшин:

„Горе вам, що накладаєте на людей своїх тягарі невиносимі, а самі навіть пальцем одним не притулитеся до них, не спробуєте, яка то мука, а не розкіш, тягарі отсі двигати повсякчасно. Тому то й не дивуйтеся ви, коли ці, що орють ниви ваші і готовлять достатки для вас і для родин ваших, зненавидять вас і з братів-одноплемеників стануть ворогами й супротивниками задумів ваших. І будете ви, як вожд без воїнів хоробрих і як пастир без стада і як пень без коріння. І даром лихословити будете тих нижчих братів своїх, скидаючи всю вину за горе своє на їх голови тупоумні, на неслухняність їхню, даром будете кликати до Господа: Боже мій, Боже, вскую мя оставил еси! А Господь одвітить вам: отідіте от мене, ділаючої беззаконіє. Всякий бо, що чує словеса мої і не творить їх, уподоблюється до мужа юродивого, що домівку свою на піску создав. І прийде дощ, і розіллються ріки і загудуть вітри, а домівка захитається і впаде і бі разрушеніє веліє, от которого да заступить нас Господь, амінь!“

„Амінь!“ — почулося кругом і до ченця, що дріжав зі зворушення стали підходити сотенні старшини, прохаючи благословення. А він руки свої худії на їхні голови буйні покладав, приговорюючи:

„Прийдіте ко мні всі труждающіся і обремененні і аз упокою ви. Милость божая да будет з вами, діти мої, і силу нехай вам дасть Господь, щоб ви руками своїми відвернули горе від нашої землі і грудьми заступили матір, отчизну нашу безталанную!“

А поблагословивши останнього, перехрестив світлицю хрестом великим тричі і дріжучою ходою, ніби утомлений вельми, переступив поріг.

Довго ніхто не зважувався забірати слова. Слово божє втихомирило їх. Передумували те, що почули.

Бачили, що переживають момент важкий і що

за кожний нерозважний крок спаде на них відповідальність велика. Навіть ті, що приїхали до сотника з твердою волею протестувати проти нових затій гетьмана і не погоджувалися на його нові пляни розриву з Москвою, не сміли відчинити уст. Зглядалися тільки по собі, чекаючи, чи хтось не пічне перший. Але такого першого не було.

Ніхто не хотів брати відповідальности на себе, не так перед гетьманом, як перед майбутнім України. „Нехай відповідає гетьман“, — сказали собі. — „На те він і булаву носить, щоб відповідати за нас“.

Зміркував це пан сотник Шелест і поправляючи свій злотоглавий пояс, спитав:

„Так якже нам тоді, панове товариство?“

„Куди пастир, туди й стадо“, — загуло кругом.

„Значиться, підемо, куди гетьман велить?“

„Підемо, хочби й у пекло“, — відповіли йому.

„Так позвольте-ж тоді подякувати вам, панове, за однодушність вашу, без чого прийшлося би мені, прохати ясновельможного, щоб когось гіднішого від мене настановив сотником у нашій сотні“.

„Не треба нам мудрішої голови, як твоя, Тимохвію Осиповичу. Заправляй нашою сотнею, поки Бог тобі дозволить“.

Шелест поклонився на чотири сторони і почав:

„Так тоді, шановне товариство, готуймося в похід. Приказу треба сподіватися кожної хвилини. Конотоп у великій опресії. Гетьман його у біді не оставить, а ми не оставимо гетьмана. Тому то, будь ласка, людей і коней, зброю і харчі, муніцію і всяке потрібне знадобя тримайте у готіві, постарайтеся забезпечити жінок і дітей ваших і не відбігайте далеко від своїх домівок, щоб сотня наша на кожний зазив була готова, а решту лишім рейментареві нашому, на поміч і ласку Господню кріпко покладаючися“.

Козаки зняли з місць, добули шабель, зробили ними хрест у повітрі і сховали їх назад у піхви.

У куті під образами сидів сотників тесть. Від його милиці на долівку лягала довга тінь. І в тіні було його суворе обличчя.

Підсотенний приступив до нього:

„А чого ви це, батьку, сидите мов сич?“

„Гадаю собі“, — відповів старий — „що козакові краще вмерти, як окалічити. Але я лихий долі на злість, таки з отсею одною ногою, якщо треба буде, на коня скочу. Чує серце моє, що в хаті з жінками не всиджу. Нудь, тай годі!“

„Ви вже своє діло зробили, батьку“.

„Гадаєте? А на мою гадку я за одну ногу відробив, а за другу ще ні. Де-де-де!“

VIII.

Тітка Магдалена і сотниківна Олеся сиділи з гостями в світлиці так довго, поки страв подавали. Якже останній раз змінили обруси¹²⁾ і прислуга з порожніми півмисками подалася в пекарню, лишаючи поле для збанків і для чарок, вони непомітно висунулися звідтіль.

Тета Магдалена пішла на горище до тої світлиці, в котрій ночував Кирило Іванович. Зі смутком у великих, карих очах гляділа вона на постіль, на котрій перед кількома годинами спочивало росле й опасисте тіло „гарного мущини“.

„Боже ти мій!“ — шептала. — „Як скоро все на світі минає! Як скоро! Ранком був ще тут, а тепер Бог знає, де він і чи приїде вдруге, бо Тимохвій Осипович мабуть то й не дуже привітно його вгостив. Наш брат, як кого не злюбить, так і не показується йому на очі. А жаль, бо Кирило Іванович така гарна людина. Чемний такий, ввічливий, такий у нього повний, мужеський голос, ніби в хмарах гремить: го-го-го. І мабуть не бай-дуже ставиться він до мене. Вчора за столом, як ухопив мене за руку, то гадала, що відірве, а устами так близько від моїх був, чуть-чуть-чуть“.

І глибоке зітхання повновидої діви забренило на дрібних шибках віконця.

Тітка Магдалена кинулася на ліжку, на котрім так недавно тому спав Кирило Іванович і за хвилину ніхто не вгадав би був, чи вона хропить, чи зітхає.

Олеся подалася була до своєї кімнатки, наслухуючи звідтіль розмов і вигуків козацьких. Але

¹²⁾ Обруси змінювали кілька разів.

до того шуму вона здавна привикла, а не сподіючися почути щось нового, вийшла в город, походити між грядками цвітів, котрі дуже любила, перебігла леваду і пустилася на цвинтар на могилу.

Запорожцева Гірка свого власного попа не мала. Але батько сотника Тимохвія Шелеста, покійний Осип Шелест, багатий козак-хуторянин власним коштом збудував був невеличку дерев'яну церковцю, обвів її дубовим, кріпким парканом з цвяхованими ворітцями і обсадив липами, що скоро й вихопилися поверх церковного хреста.

Кругом тієї церковці клялися мешканці Запорожцевої Гірки на вічний упокій. Тут похоронено також передчасно помершу Олесину матір.

Могила її, привалена камяною плитою, лежала праворуч від церковних дверей. Уся прибрана була маєм і цвітами, а на хресті повівав гарно вишиваний рушник, бо покійниця у вишивках дуже кохалася. Поміж могилками росла трава висока і найрізніші цвіти процвітали. Тут і темносині дзвінки наливалися росою і медунка то червоним цвітом паленіла, то голубими очками зміж трави до неба зазірала, тут і пивняк жовтів, і кervань, як полум'я палав. Дикі голуби на липах воркотіли. Люди, що все життя провели серед буйної природи, і тепер не розставалися з нею. Слухали її пісень невгомних і казок непереслуханих про силу й чари життя. І не смутком заносило від цього місця вічного спочинку, а лиш тихою відрадою.

Душі стурбовані житейською суетою, знаходили тут цілющі ліки тихомиря. Дерев'яна церковця, опромінена сяйвом вечерового сонця ніби промовляла євангельськими словами: „Прийдіте ко мні всі труждаючіся і обременені і аз упокою ви. Возьміте іго мое на себе і научітеся от мене, яко кроток єсьм і смирен серцем і обрящіте покой душам вашим. Иго бо мое благо і бремя мое легко єсть“.

Олеся несвідомо піддавалася непереможним чарам отсих незабутніх слів.

Проговоривши молитву, сіла на лавочці біля могили і в думках, ніби в човнику хиткім, пуститися на безмежний океан мрії.

Згадувала мамині пестоші солодкі, її благі слова, любовний погляд очей і з її молодого серця добувався докір, чому Господь покійницю в так молодому віці покликав до слави своєї. Невже-ж вона не могла жити й досі, щоб доньку своєю одиначку довести під вінець? Тета Магдалена любить Олесю і щире піклується нею, а всеж таки це не мати рідна. Тета Магдалена добра і розгорпна, алеж вона ще й нині в думках за хлопцями літає і з нею годі балакати так поважно, як з мамою. А тепер Олесі якраз щирої поради треба. Вона чує, що наближається якась небезпека. Кирило Іванович, як коршун кружляє над її головою. Вправді батько сказав, що не віддасть її за московського урядовця, алеж часи тепер непевні. Заграє сурма, батько поспішить на бої, знайомі козаки теж зірвуться і полетять вірлами, а вона останеться під крилами тети Магдалени і старого дідуся, Мартина. І хто тоді захистить її перед Кирилом Івановичем?

На гадку про війну серце її вдарило живіше.

Як дівчина-козачка рада була побачити батька і свого коханого Петруся опромінених новою славою, алеж не могла побороти в собі тривоги про їхнє життя і здоров'я, маючи на дідусеві живий приклад жорстокости війни. Нераз серед найживішого настрою причувався їй стук деревляної дідусевої ноги. На саму згадку, що батько або Петрусь могли-б вернути з війни з таким дарунком, вона задріжала, як лист на осиці і припала гарячим лицем до студеної плити на маминій могилі: „Мати моя, благай Всевишнього, щоб очі мої не побачили того!“

Не чулася, коли Петрусь крізь відчинені ворота увійшов на цвинтар і тихою ходою наблизився до могили покійної сотничихи.

Побачивши Олесю, притулену до плити, мов до грудей дорогої людини, затрівожився. Він знав, що сотник Шелест мав нині розмову з Кирилом

Івановичем і через голову майнула йому гадка, чи не силує батько Олесі, щоб віддавалася вона за нелюбого, чужого чоловіка, і чи якраз тому не пішла вона розмовляти з мамою і жалуватися її на свою долю. Завваживши, що Олесь плаче, не смів промовити слова.

Стояв причарований красою картини і прибитий смутком Олесі. Аж дівчина, відчувши серцем близькість коханого козака, піднялася і глянула на нього великими очима.

Петрусеві здавалося, що в тих фіялкових зіницях борикається любов зі злістю, — зі злістю за те, що побачив уперве, як вона плаче.

„Ти?“ — спитала гнівно дівчина.

„Я, серце Олесю“, — відповів зі співчуттям козак.

„Снуєшся за мною, як тінь? Не люблю я того. Не люблю!“

„Прости. У слободу по ділам ішов і поступив помолитися під церкву. Чекає нас похід“.

„Коли тривога, то до Бога, а по трівозі і забув о Бозі; — правда?“

„Що-ж! така вже наша вдача козацька. Ми не ченці“.

Струшувала з плахти пил, який прилип до неї від нагробної плити. На липах дикі голуби воркотіли, сині дзвінки, виснажені цілоденною спекою, знімали головки вгору, шукаючи вечірної прохолоди, медунка пахощі розливала.

„Олесю“, — почав козак, — „може вже завтра в похід піду!“

„Дівчат у похід не посилають“.

„Чого-ж бо ти нині така скупа на слова стала?“

„Сердито?“

„Безсердечно“.

„Звичайно“.

„Ні, не так, як звичайно“.

„Так тобі здається“.

„Не здається, а чую“.

„Так ти мабуть хотів би, щоб я на цвинтарі сміялась?“

Кувати кажеш нашу долю? (стор. 56.)

Зніяковів козак, розуміючи, що дійсно годі було вимагати від Олесі, щоб вона на могилі матери була такою, як у вишневому садку вечера вчорашнього.

„Знаю“, — сказав — „і не чекаю я того від тебе. Але, долею нашою турбуюся“.

„Долі своєї і конем не обідеш“.

„А вже-ж, що не обіду, але-ж не даром кажуть, що кожний сам собі долю кує“.

„Так тоді куй!“ — відповіла рішучо і перехрестившись тричі пустилася стежкою від маминої могили. Петрусь мовчки ступав за Олесею. Що лиш зачинивши за собою цвяховані ворітця спитався:

„Кувати кажеш нашу долю?“

„Чув“, — відповіла не обертаючись.

Прискорив ходи і вхопив її за руку:

„Ластівко моя, не сердься так на мене“.

Мовчала.

„Не сердишся? Кажі!“

„Я вже тобі казала“.

„Чого-ж бо ти нині така скупа на слова стала? Повтори, нехай чую твоє слово. Так любо слухати твоєї мови“.

Обдала його зором від голови до ніг:

„Чого-ж тобі захотілося чути?“

„Чого? Ти ще питаєш? Хочу знати, чи будеш моєю“.

„Цікавий який! Невже-ж ми знаємо, що завтра буде?“

„Можемо знати, що від нас залежить“.

„А саме що?“

„Чи підеш ти за Кирила Івановича?“

Згіржливо закопилила губи:

„За кого це ти тримаєш мене, Петре? Я-ж козачка, сотниківна. Батько мій під булавою Богдановою бився, а дідо, з милицею всякому пригадає, що він лицар. Гадаєш заманулося мені нараз чести боярської? Смішний ти, Петрусь, тай годі. Іноді ти козак, справжній козак, а іноді київський спудей, котрого березовою кашою годують“

„Хочеш роззлостити мене, щоби я сам відстав від тебе?“

„Не хочу я того, але не люблю, як хто воду у ступі опихає. Все те саме питання: підеш за Кирила Івановича, чи не підеш? Тю! Сказала, що не піду, так і волами мене до нього не притягнуть“.

„А батько?“ — спитав трівожно козак.

Хвилину любувалася тією трівогою, аж нараз розсміялася в голос:

„Плакай, годуй, а тоді ще й заплати кому, щоби взяв біду з дому. Мій батько не з тих. Він не то що мене силувати до подружжя не стане, але ще й на тітку Магдалену сердився учора, що вона москаля хвалила“.

„Невжеж?“

„А так. Не віриш, так спитай його“.

„Кого-б то?“

„А кого-ж би? Могого батька, а твогого пана сотника“.

Козак не втерпів. Радісне слово до чиста йому світ затьмарило. Вхопив Олесю і притулив до себе, обсіплюючи її рум'яні лиця палкими цілунками. Пручалася, відштовхувала від себе, але козацькі обійми куди сильніші були від її обсрони:

„Люди, рятуйте!“ — кричала. — „Він з глуздів збився, заїсть мене!“

Але рятувати не було кому. Кругом простіялося широке поле, а здалеку леліяв і хвилював степ. Наливався колос пшеничний, земля стояла в повному розвитку своїх сил. Люди при великому святі гостилися по хатах і на крик Олесі тільки дикі голуби відізналися.

„Варвар якийсь!“ — гнівлася Олеся вихопившись з Петрових обіймів. — „Але-ж сильний, як звір, мало мені намиста не порозривав. А лиця, аж пашать. Якже я тепер така на хутір верну?“

„Занесу тебе“.

„Куди?“

„А до батька. До ніг упаду йому й благословення попрошу“.

„Чуєш, ти того робити не смій! Тепер на жєнихання не час. Сорому хіба не маєш. Батькові

друге діло на умі, а не наше весілля. Тяп-таяп, побачив чічку тай рукою хап. Кажу тобі, думаєш ти, як хлопчик, тільки обіймаєш, як звір. От воно як“.

„Бо люблю тебе“.

„Ой-ой яку новість вигадав мені Петрусь! Чи чував-же хто таке, — він любить мене? Таж це така новість, що тільки слухай і рота роззявляй. А невже-ж є між вами котрий, щоб другої пісні співав? Всі ви подібнісенькі до себе, як дві сльози. Йди геть!“

Відштовхувала його від себе, але сама не йшла. Видно не наскучила розмова і вроджена веселість вертала. Навіть ліве око прижмурила так, що Петруся, ніби хтось по серці поскоботав.

„Не віриш, що я тебе люблю?“ — питався її.

„Алеж вірю, вірю. Любиш, як не любив нікого і як не будеш любити до смерти. А якщо я не схочу тебе так само любити, то підеш на війну і при першій зустрічі з москалями даш себе зарізати, як баран, або проколоти списом, бо тобі без мене життя нема... Все те я знаю, заки ти мені скажеш. Але що з того?“

„Що?“

„Так, що з того?“

„А щож-би? Хочу женитися з тобою“

„Це мені й Кирило Іванович казав“

„Олесю, ти насміхаєшся надімною. Я того не дозволю“.

„Не дозволиш? Ого!“

„А таки так, що не дозволю“, — повторив грізно Петрусь.

„А як-же то ви, пане сотенний осавуле, гадаєте не дозволити, що?“ — спитала Олесь, прижмурюючи на переміну праве око й перекирвлюючи злегка головку.

„Набіжу, наскочу, посаджу на коня і занесу, куди ворон костей не заносить. І нехай мені ніхто не стає у дорозі, бо порубаю, убю, розторошу. Не знатний я козак і небагатий, але ні щастя свого видерти собі не дам, ні зневажити себе нікому не дозволю, навіть ясновельможному ні! Безмірне

моє кохання і міри ніякої я не знаю, щоб заспокоїти його. Або щастя мені, або смерть, а може ще й кому!“

Говорив палко і очі йому горіли, хоч чорні були, як тая ніч. Груди ширшали і весь він ніби ріс і ніби тільки й гляди, як зірветься і полетить мов вітер по степу.

Олеся крадьки глянула на нього і відвернулася:

„Це вже ти другої пісні співаєш і цікавішої“, — промовила стиха.

„Чи цікавішої, то ти що лиш побачиш“, — відповів козак, — „бо я на пусто слів своїх не трачу. Гратися ними не вмію. В городі не жив і з дзигльованками не возився. Як скажу, так і зроблю, я й на найгірше готовий“.

„Хто на війну іде, цей і на найгірше мусить бути готовий“.

„Війна війною, а кохання коханням. Як згину, тоді й про тебе забуду, а якщо вернуся здоровим, так хочу, щоб ти була моєю“.

На хвилину замовк, а тоді і спитався рішучо:

„Чи любиш ти мене і чи хочеш бути моєю, Олесю? Не скривай правди передімною, скажи, що тобі серце твоє говорить. Я доволі сильний, щоб і найгірше почути. Для мене непевність найстрашніша. Кажи, чи любиш ти мене?“

Повернулася і глянула на нього своїми великими очима:

„Пощо питаєшся, Петрусю? Хіба-ж ти сам того не знаєш?“

„Значиться любиш? Значиться хочеш бути моєю? Сильнішою буде рука моя в бою і ще сміливішим зробиться моє серце. Не посоромлю я ні себе, ні сотні твого батька і будучій своїй теж сорому не зроблю. Подай-же мені руку, Олесю, не як панночка-сотниківна, а як наречена, що віри додержати своєму судженому обіцяється“.

„На маєш обидві“, — відповіла Олеся і засміялася своїм звичайним щирим, голосним сміхом, аж дикі голуби здивувалися, знялися, злопотіли крильми і полетіли в гайок, що гойдався поза балкою; верх очерету.

IX.

„Пішов!“ — промовила до себе Олеся, провожаючи очима Петруся, котрий не йшов, а біг до сусідньої слобідки з важними дорученнями від сотника.

Загаявся на любій розмові і тепер прийшлося поспішати, щоб перед ніччю вернутися назад.

„Пішов! А незабаром у похід з батьком піде і — може“... решти не докінчила, бо сльози нахлинули до очей.

Пригадала собі оповідання козачок, дівчат і молодиць, про їх жіночу долю, як то вони своїх мужів і суджених з далеких походів виглядали, як не одна і посивіла з туги, а свого не діждалася. Тільки добрий сусід, або вірний приятель з останнім заповітом від покійника прийшов... „Возьми, мила, піску жменю, посій його на каменю“...

І пісня тая не давала тепер спокою Олесі. Сердилася, а мусіла її співати: „Як той пісок тобі зійде, тоді козак з війни прийде“...

На зустріч Олесі двох бідних шкандибало.

Один з довгою, сивою бородою, зігнутий у поясі, ніби переломлений на двоє, а другий, молодий ще, може двадцятилітний парубок, мабуть сліпець, бо кійком дороги шукав і спотикався.

Порівнялись і поздоровилися. Олеся спитала, куди йдуть, а вони відповіли, що куди Господь їх запровадить, бо вони на службі Господній і на його волю здаються. „Аки птици небеснії єстьмо“, — говорив старший, — „іже не орють і не сіють, а соженяють, Господь бо печалиться о них“.

Балакали, ніби з писанія прочитували, вимовляючи слова не по нашому.

„Мабуть здалеку ідете? — питалася Олеся.

„Путь наша путь Господняя есть, неблудивая“,
— відповіли.

„А на хуторі у батька мого, в сотника Шелеста були?“

„Не знаємо батька твого, панночко, бо ми тутешніх сторін і людей тутешніх несвідомі. До жилищ людських не заходимо, щоб не турбувати їх і даром не дразнить собак. По шляхах та біля церков божіх подаєніє від людей добрих приймаємо і з того живемо“.

Олеся стала шукати гаманця, щоб обдарувати бідних. Старший, побачивши це, почав:

„Блаженнії милостивії, яко тії помиловані будуть. Блаженнії чистії серцем, яко тії Бога узрятъ. Блаженнії, ізгнанії правди ради, яко тіх єсть царствіє небесное“.

Нараз, коли Олеся розв'язувала гаманець, що-би гроші з нього добути і мала обидві руки зайняті цим ділом, старший дід, випрямився в повний ріст, а сліпець міхоноша добув з торби велику плахту і, заки Олеся встигла зрозуміти їх нікчемний намір, один обхопив її дужими раменами, як залізними кліщами, а другий накинув на неї плахту, обмотав, завдав собі на плечі і, як шуліка перестрашену пташку, поніс в напрямі озерця, обведенного густим очеретом, верх котрого гойдався синій лісок.

До озерця було недалеко, гонів може зо двоє.

Прибігли. Заколисався очерет, стрівожилася водна птиця, закигикали чайки і тихо зробилося кругом, тільки вечірний туман блукав понад полями.

Х.

Сумно хиталися лози, осика з вітром шелестіла.

Збентежена чайка над очеретами літала, вигукуючи своє безвідрадне: Киги! Киги!

Мовчки лежала Олеся в човні і дивилася на небо.

Бачила останні проміння соняшньої заграви, що мерехтіли на верховіття гайку і боялася темряви, що ніби злодій підкрадалася до неї, виступаючи з лісових нетрів. Та на її щастя ніч була ясна, зорешлива.

Щораз то більше зірок являлося на небі.

Олеся числила їх, щоб забути про своє лихо. Нагадувала собі казку діточих літ.

Душі померші тужать за землею, хоч як їм гарно в небі. Пан Біг знає їх тугу і дає їм свічки до рук, щоб ішли та дивилися, що діється там, де вони колись пробували. Душ ми не бачимо нашими грішними очима, тільки бачимо, як тії свічі горять і кажемо, що світять зорі. Багато їх, як багато тих, що з землі у другий світ відходять. І, як котра з душ, задивившись у свою хату рідну, побачить у ній добро, то свічка у її руці ясно горить, а ми кажемо, що зірка тихо-ясно сяє, якже котра щось недоброго, щось грішного гень у долині побачить, то схвилюється і задріжить свічка в її руках, а то й вихопиться і полетить у безвісти заземельні. Тоді ми й хрестимось, дивлячись на падучу зірку. А діявол не рад тому землі із небом єднанню. Він, то імлу над ставами й очеретами позбірає і над село її пошле, то розбудить вітри і скаже їм хмари попід небо гонити, щоб за-

тьмарити зорі. Але Господня сила від диявольської більша і не погасити йому ні одної зорі, не припинити йому єднання померших із живими, поки ці останні по правді живуть.

Олеся вірила, що й мати її в рантуху білім верх очіпка старосвітського і в луданім шушуні, в котрім її поклали в домовину, з великою ярою свічкою в білій, оперстененій руці крізь далечі зорянії понад грішною землею блудить, доньки своєї одиначки шукаючи. Не знайшовши на батьківському хуторі помандрує від церкви до озерця, і так довго буде зазирати між комиші й очерети, поки не побачить Олесі, а побачивши, полине до Бога жалуватися на кривду, яка сталася її дитині.

„Мати, мати моя!“ — крикнула Олеся, побачивши зорю, що саме тоді розгорілася прямо над її головою. Мерехтіла, дріжала, ніби схилялася вниз, призираючись, чи це Олеся, чи ні?

На крик дівчини умичники підповзли до неї: „Чого дерешся? Хочеш, щоб затулить тобі рота?“

Пригадала собі всю свою неміч і безпорадність. З неба на землю злетіла.

„Пустіть мене!“

„Ха-ха!“ — засміялися дико. — „Уловили таку синю птицю і пускай! Невже-ж ми з ума зійшли? Лежи і диш та дякуй Богові, що кривди тобі не робимо“.

„Батько вам того не простить. Мій батько сотник, у нього досить людей, щоб знайти мене. Він на всі сторони розішле їх шукати“.

„Заки сотникові люди прийдуть, то по нас і помину не стане. Боярина з кіньми що лиш не видно“.

Олеся зжахнулася почувши про боярина. Пригадала собі його товсті, засалені губи, його вузкі очі а широку бороду, його руді вуса, котрі він язиком лизав або зубами прикусував. Вчора, споживаючи жарене мясо, він тії вуса шматком хліба втирав і хліб цей їв... Тю!...

Мороз пішов її по спині... Спасатися, спасатися від нього!...

Але як?

По доброму озвалася до харцизів:

„Мій батько багатир, а я одиначка. Наші поля дванацять пар волів оре, сотня коров у наших луках пасеться. Якщо ви пустите мене, батько мій шапку талярів вам насипле“.

„І до холодної запре та під суд поставить“.

„Хрест святий поцілую, що ні“.

Хвилину нараджувалися між собою:

„Не іскушай ти нас“, — рішили — „ми господина нашого слуги вірні, волю його сповняємо“.

„Діявола ви слуги окаянні!“ — крикнула Олеся і кинула собою, аж ретязі на її ногах забрязчали.

„Не кидай собою, як на сковороді лещ, бо ще човном схитнеш і полетиш у воду“.

„Краще мені з човна та в воду, ніж знущання терпіти... Пустіть мене!“

Замість відповіді старий поповз у верх до голови, а молодий біля ніг остався і руки свої на них поклав, щоби тихо лежала. Олесі ніби гадина доторкнулася:

„Геть з руками, ти!“

Боярський холоп по звірячому мугикнув — сміявся. Олеся скамяніла. Мовчки дивилася на небо, шукаючи своєї зорі.

Невже-ж вона бачить це і не біжить до Бога?

Місяць впливав на середину неба і сяйво його осріблювало кожну биличку, кожну хвиличку на плесі озерця і кожну грудку землі на стежці, що понад ярок бігла з хутора у слобідку.

Тою стежкою повинен вертати Петрусь, бо це найкоротша дорога до Шелестової хати, а він спішиться...

Невже-ж це він...? Олесю жаром обдало...

А може боярин?... І знову мороз пішов по тілі.

Ні це не Кирило Іванович. Він-же кіньми приїхати має. Це Петрусь іде. Його бистра хода, його шабля побренькує при боці. Ще й пісню приспівує тиха, не прочуваючи, в яку халепу попалася його Олеся.

Ах, щоби він скорше наблизився до того місця, де стежка понад саме озерце пробігає, так що хвиля, як перепливати човном, вискакує на стежку... щоби скорше!

І Олесь притаїла дух, дожидаючи тієї хвилини.

„Петре, я тут!“ — крикнула нараз із усеї сили, аж розпучливий крик далекою луною понад гаями покотився.

„Я тут!“ — і кинула собою так напрасно й несподівано сильно, що човен похитнувся і високий дід, утративши рівновагу, полетів комить головою у воду.

Той, що міхоношу вдавав, заскочений несподіваною пригодою, не знав, що йому робити, чи рятувати себе, чи діда, котрий копирсався у воді, то впливаючи, то путаючися у баговинню.

Олесь зубами до мотузків на руках своїх припала. Гризла їх, кусала, не зважаючи, що власні руки ранив.

Високий дід до човна допливав. Його товариш весло йому наставив, щоби цей за нього хавпався. Олесь, не надумуючися ні хвилини, вільними руками, тоді, як він перехилився, штовхнула його так сильно в плечі, що й він головою полетів униз, а ногами накрився. Тоді скоро вхопила друге весло, останками сил повернула човен і грєбла ід берегові.

Петрусь, як вітер до озера летів.

Але й умичники не дармували. Кленучи найпоганішими проклонами в світі, викараскалися з шуварів, виплили на чисте плесо і доганяли дівчину з човном.

Ще трохи і їх погані руки вхопляться останньої дошки її рятунку, ускочать в човен і двома веслами поженуть його в супротивний бік.

Але на поміч Олесі брив уже Петро. Шаблю в зубах тримав. Сильною рукою трутив човен до берега:

„Виходи, Олесю, з човна й дожидайся мене! Я розправлюся з ними!“

Стояв по пояс у воді, праву руку з шаблею у воду пустив.

Харцизи, побачивши козака й гадаючи, що він безоружний, з двох боків підпливали до нього.

„Харцизяки!“ — гукнув Петро. — „Ходіть по нагороду з моєї руки!“

Високий дідуган, покладаючись мабуть на свою незвичайну силу, відповів йому реготом і непристойними словами.

Петрусь осатанів. Не чекаючи, аж підпливуть до його, кинувся на них з шаблею у руці.

Плюск води, шелест очерету, погана московська лайка, зойк раненої людини... Один, другий, третій...

„Петре!“ — кликнула від берега Олесь. — „Лиши їх, до мене поспішайсь“.

Не надумуючись, послухав.

Олесь, увільнивши руки й ноги з пут, тулилася до човна, дріжучи від зворушення і від страху.

„Чуєш! Торохкотить віз. Це Кирило Іванович по мене їде. Спасаймося!“

Петрусеві, якби хто нараз сто свічок перед очима засвітив, зрозумів цілу затію. Це Кирило Іванович условився зі своїми людьми, що вони мають тут на нього з Олесею дождити. Значиться, нема що дорогою вертати на хутір, лиш треба човном перебраться на другий бік озера і полем, попри церкву, втікати перед погонєю. Заки Кирило Іванович обіде возом озеро, вони на хуторі будуть.

Так і зробили.

Петрусь скинув свитку, обтулив нею Олесь, посадив на лавці, а сам вхопив весло і з усієї сили став гребти тиху, теплу воду.

— — — — —

Допливали до середини озерця, коли Кирило Іванович надїхав на умовлене місце.

„Івашка! Мішка!“ — гукав на своїх людей.

В комишах щось постогнувало зтиха.

„Зі шкури вас обідру, собаки!“ — сердився лютий боярчук.

„Де ви заховалися чортові сини, виходьте тут!“

Стояв по пояс у воді, праву руку з шаблею у воду пусти:
(стор. 65)

З очерету караскався високий дідуган, постогнувши важко:

„Милосердія, барине високородний! Не винуваті ми. Лихий козака надніс. Шаблею нас покалічив. Може й завтрішної днини не діждемо“.

„А пістолі у вас не було?“

„Пістолі осталися в човні“.

„А ви? Де були ви, собачі душі, чорт би вас побрав“.

Не знали, як вибріхуватися, показували рани на тілі і благали милосердія боярського.

Кирило Іванович біснувався:

„Зі шкури обідру! Язики повириваю, обезвічу! Де ви дівчину мені поділи!“ — і нагайкою о-смотрював їх рани.

А вони чоботи його боярські як собаки лизали, постогнувши: „ласки, ласки!“

— — — — —

Петрусь з Олесею щасливо до берега приплив. Для всякої безпеки човен затагнув у жито, а весло з собою забрав.

Хоч як опиралася Олеса, взяв її на руки і не йшов, а біг з нею на хутір.

Олесі здавалося, що її зоря біжить разом з ними.

XI.

Вечеріло. Сотник гостей прашав.
Одні відіздили возами, другі кіньми, верхом.
До тих, що на вози викараскалися, пригово-
рював:

„Випиймо, щоб сухі колеса на дорозі не сіли“.
Недопиту чарку виливав на обручі.

А що коліс четверо у возі, так прийшлося чо-
гири чарки сповняти.

До верхових казав:

„Здоровенькі будьмо, та себе не гудьмо!“

„Із ваших рук, щоб діждали онук“, — відпо-
відали йому.

„Так стремен двоє, випиймо другої“.

Прийшлося і третю сповнити, щоб Тройці не
гнівяти. А тоді сотник казав:

„Але-ж у коня четверо ніг. Випиймо й за че-
тверту ногу, щоб щасливо перебігла дорогу!“

Верховий випивав, струшував решту на гриву
свому коневі і крикнувши: „А по тій мові бувайте
здорові!“ — виїздив скоро з двора, бо до дому
не рукою махнути. По дорозі міркував собі:

„Сам Шелест до чарки не скорий, а гостити,
бач, як уміє. От тобі гарний чоловяга!...“

Дворецький за останнім гостем ворота зачи-
нив і перехрестився:

„Пора з двора, сходить місяць і зоря“.

На небі дійсно займалися зорі. Несміливо ви-
скакували з тихої синяви і здивовано дивилися
на землю. Може дивувалися, що вона така гарна
в повному розцвіті своїх сил.

Знад гаю викочувався місяць срібноногий і ще-
дро обсипував землю мерехтливими самоцвітами.
Лиш горни!

Чого-ж ви журитеся, бідні люди? Дивіть, яке багатство на ваших хатах і садах та на ваших нивах! Гадаєте краще мерехтять жемчуги дорогоцінні у княжих діядемах? Смійтеся! От, мана! От, людське самодурство!... Глядіть і душі благостю наповняйте, це Господь милує очі ваші своєю нерукотворною красою...

Дворецький похилився на ворота і думкам своїм дав волю. Скільки разів бачив він землю рідну в пишному вбранні тихої, літної ночі, налюбуватися неск не міг.

Невже-ж більшу красу побачиш ти у світі, невже-ж більше добро знайдеш денебудь під сонцем?

„Хваліте Господа всі язици, похваліте його всі людіє. Яко утвердися милость его на нас і істина Господня пребивает во вік...“

Істина?... І він здригнувся. Де тая істина в нас, на Україні?... В панах, чи в людях? У своїх, чи в чужинцях? В минулім, чи в майбутнім?... Постарілися кости його, охляли думки, знемоціли сили, а істини тієї він не бачив. Зривався народ захищати її і в погоні за правдою, неправду люди творили. Зневажали Господню красу, — кровю, як вином червоним торгували...

„Паче же сребра і злата благодать благая“.

Воно-ж таке ясне, а люди блукають во тьмі. Сліпий по бісерах топче, а не зігнеться, щоб позбирати їх. Великим добром наділив нас Господь, давши нам землю кращу від усіх земель, але в мирі споживати багаті плоди її не поталанило нам.

Від прадідів до правнуків війна й війна. От і тепер, за тихими гаями та за пахучими левадами кривава зоря сходить. Розгориться полум'я велике, заграва обіллє пів неба і як іскри з вогнища сильного, полетять душі у далечі зоряні, на другий світ...

А чи істину обрітемо ми, чи благодать благая воцариться між нами, споди, скажи мені, оскудіша бо очі мої в слези і смутиться серце моє...

„Авдію!“ — почув голос сотника і дворецький, наче зі сну збудився. Ще раз глянув на мі-

сяць і на зорі, ще раз повними грудьми вдихнув пахощі розцвиливих дерев і зілля і зітхаючи під вагою недодуманих гадок потупцював на ганок, побачивши там синій димок з файки свого пана.

„Я тут“, — сказав, стаючи на першому ступені сходів.

„Не знаєш, де поділася наша Олеся?“

„Від обіду я панночки не бачив“.

„Отож то і є. Від обіду ніхто її не бачив. Наче всім позаплющувало очі“.

„Пошукаємо, пане“, — і старий потупцював на горище.

Відчинив одну кімнату, нема, відчинив другу — тета Магдалена, на ліжку, на котрім боярин ночував, хропить, ніби про весь світ забувши.

„Пані моя, чи не бачили ви панночки Олесі?“

Зірвалася і протерла очі:

„Кирило Іванович, простіть... я лиш так здрімулася на хвилину“.

„Не Кирило Іванович це, а я, Авдій, питаюся, чи панночки Олесі не бачили? Сотник сердиться!“

„Олесі? Ні, не бачила. Де-ж вона?“

„Коли-б я знав, то не питав би вас, не будив би із солодкого сну“.

„Боже ти мій! Олесі, кажеш, нема?“ — і як куля покотилася по сходах.

Перешукали хату й усе подвіря, садок і город, десять голосів гукало: „Олесю! Панночко Олесю!“ — ніхто не відгукався, тільки пси відповідали своїм лаєм.

Сотник люльку сердито відкинув, дідусь шукаючи своєї внучки деревляною ногою постукував, — Олесі не було.

Посилали до громадської тітки, але й там панночки не застали. Громадська тітка, хоч звичайно все знала, тим разом нічого певного сказати не вміла, хіба те, що Олеся, як пішла куди, то поза церкву, бо коли би шляхом пустилася, то всеж таки хтось бачив би її з вікна, а не бачив ніхто.

Стрівожений сотник розіслав своїх людей по всіх усядах і собі казав подати коня. Пустився до ріжкою до слобідки. Знав, що між Олесею а Пе-

трусем щось заклоуалося, так думав, чи не вийшла туди дівчина, щоб стрінутися з козаком. Лихий був на неї і на весь жіночий рід. Двоїх очей за мало, щоб допильнувати їх. Як не нині, то завтра свого знайде і побіжить за ним.

„А може?“ — і в очах йому почорніло. Пригадав собі розмову з боярчуком, його сватання невдатне і відправу рішучу, прийшли йому на гадку часті пориви наших дівчат московськими людьми і рукоять шаблі стиснув.

Людам дав приказ не спинятися, поки не знайдуть Олесі і сам він буде гнати доти, поки на Кирила Івановича не наскочить. А там побачимо, чия верх возьме, старого козака, чи москаля молодого.

Доганяв його один з козаків і давав знак рукою, щоби вертався:

„Пане сотнику, панночка Олеся знайшлася“.

„Слава тобі, Господи!“ — промовив сотник і почув, як від радості тієї таяла злість у його серці, „наче віск от лица огня“.

XII.

Хоч і як утішився сотник Шелест, що його Олеся не пропала, а всеж таки грізним оком глянув на неї, увійшовши в світлицю:

„Куди це ти по ночах снуєшся? Мало то в мене діла, щоб я ще такою великою дівкою турбувався!“

Олеся стояла ні жива, ні мертва. Вона не тямила, щоб батько сердився на неї, а то ще й так без причини, як нині. Невже-ж вона в чім провинилася? Хотіла відповісти, але жаль так стиснув її за горло, що слова не могла проказати. Мовчала, Петрусь підпирав двері. В ній аж кипіло. І небудь це сотник, котрого він не тільки шанував і привик був слухати, але й любив, як батька, не будь це Олеся, для котрої він до всякої жертви був спосібний, так певне не втерпів би.

„І ти, сотенний осавуле, теж тут?“ --- повернувся до нього сотник.

„І я теж тут“, — відповів Петро, але таким голосом, що дідусь уважав за потрібне перервати дальшу розмову. Стукнувши дерев'яною ногою, промовив:

„Не маєш чого сердитися, Тимохвію, краще подякуй милосерному Богові, що москаль не осиротив тебе“.

„Москаль?“

„А так. Кирило Іванович перебрав двох своїх нікчемних і до всього спосібних людей за жебраків...“

„І що?“

„І коли Олеся, вертаючи з маминої могили зустрів їх і хотіла милостинею обдарувати, вони,

трастя би їх напала, закинули на неї плахту, пірвали на плечі й занесли в очерет“.

„Свят! Свят! Свят!“ — хрестився сотник Шелест. — „Мою Олесю пірвати хотів Кирило Іванович?“

„Не лиш хотів, а й пірвав. Занесли її отсі комишники в комиші на твоєму озерці, звязали і безборонну поклали в човен, дожидаючи, коли по неї приїде їх барін“.

„Чи можлива річ?“

„Не оббріхує тебе твоя рідна донька і твій сотенний осавул. Переконаєшся завтра сам на власні очі, бо Петро добре їм крові впустив, обороняючи Олесі“.

„Петро?“

„І не хто другий, як цей бравий козак. Йому й подякуй, що вона не попалася боярчукові в лабеті. та ще Божому провидінню, що Кирило Іванович на яку годину зі своїм возом припізнівся, а може його люди зі своїм нікчемним ділом на годину скорше упоралися, ніж було між ними условлене“.

Сотник Шелест то білів, то багрів, очі йому вискакували з лоба:

„Та я того Кирила Івановича, хочби він і під землю заховався, в руки дістану, а тоді вже йому й сам воєвода не допоможе. Обірву тую цапачу бороду і замість бунчука на жердку почеплю, я стерво його на локшину покраю, як він смів песький син свою грішну руку на мою доньку підіймати!“

Тут серце його батьківське не втерпіло. Приступив до Олесі і пригорнув її до груди:

„Бідна, донця моя! Такого страху наїлася. І руки поранені в тебе, Боже ти мій!“

„Це я їх, тату, власними зубами покусала, розгризаючи пута. Але це ніщо. Вигояться. У мене всяка рана гоїться скоро. Петро гірше дістав“.

„Ранений?“

„У рамя. Ми вже осмотрили рану“.

„На мені“, — озвався Петро, — „присхне, як на собаці. Я козак“.

Сотник до Петра підійшов і простягнув до нього долоню:

„Дякую тобі, сину, дякую!“

Козацькі долоні кріпко, по козацьки стиснулися.

„Не вмію я гарними словами промовляти“, — говорив сотник, — „але, будь ласка, скажи, чим і як маю тобі віддячитися за таку прислугу“.

Петро мовчав.

„Кажі, чого собі бажаєш, як мені Бог милий, не відмовлю“.

„Не відмовите, Тимохвію Осиповичу?“ — спитав, хитро всміхаючися козак.

„Сотника Шелеста не знаєш? Хіба коли він не дотримав слова?“

„Так тоді, віддайте мені свою доньку за жінку“, — і бух сотникові в ноги.

Сотник ласкаво підняв його:

„Дорогої нагороди забажав ти від мене, козаче. Та що робить. Слова свого на старості літ не зрушу. Але що-ж ти на це Олесю?“

Олеся спаленіла, як на сонці вишня.

„Щож ти на це? Кажі-ж бо?“ — наглив її батько.

„Та, якщо ви, тату, вихопилися зі словом, то не добра-б я була дитина, коли-б заставила вас ламати те слово“.

„От тобі хитрунка!“ — гукнув сотник, а дідусь аж деревляною ногою з радости стукнув. — „Бач, куди повернула! Своєї матери невідродна донька. Гарно, гарно, Олесю! Нехай Петро не гадає собі, що ти до нього рвешся, куди там! Підеш для батькової чести. Розуміємо“.

„А таки так, дідусю. Таки так. Бо Петро не варт мене за жінку брати. Він хоч сильний, так дурний і неслухняний дуже“.

„Ого!“

„А так. Обіцявся не казати ні батькові, ні нікому, що ми деколи стрічалися...“

„Стрічалися?“

„Так. І балакали...“

І балакали. а може й цілувалися?“

„Я його ні, ані разочка, тю!“ — і Олеся відвернулася та притулилася до тети Магдалени, котра гладила її шовкові коси своєю пухкенькою долонею.

„Товстуні, Кручені паничі, Русалчин Великдень, хто-б гадав, от дурненька дівчина, дитина, а вона свого козака мала“. — І тета Магдалена сумно, але солодко якось зітхнула.

„То він хоче, та щоби я була його“, — боронилася Олеся. — „Але нехай підіжде. Ще на війні не був. Верне з походу, тоді — побачимо“.

„Га, щож!“ — вирішив сотник Шелест. — „Олеся добре каже. Перше похід, а тоді і — мід. Якщо ти, козаче, на війні себе не осорочиш і як Господь тебе щасливо в наші пороги приведе, а Олеся серця свого до тебе не відмінить, так слово моє тобі, що і я від благословення батьківського не відкажуся... Але бороду Кирила Івановича я все таки замість бунчука на дручок почеплю, а його на локшини покраю! Покраю!“

Тітка Магдалена з глибин душі зітхнула:

„Жаль такого мущини!“

XIII.

По вечері та по трьох чарках меду розходилися спати.

Сотник казав собі винести дергу у садок на мураву.

„Така гарна ніч, що гріх киснути в хаті. Та не тільки те: до походу час привикати. Там тобі ліжка не постелять, а як постелять, то вже не піднімешся з нього“.

Для всякого випадку шаблю біля себе тримав. Ану-ж би так чорт бояринові підшепнув ще раз свого щастя спрібувати.

Мабуть те саме мав і Петро на гадці. Він розпрощався з усіми, але з двора не пішов. Поліз на сіно і пняв від його пахощів і від свого щастя. Воно-ж так близько. Ось-ось, тільки простягни руку і... Так щож! Війна... Така то вже козацька доля.

Старий Авдій, знаючи що сотник спить у садку, поклався на приспі, щоб не дай Господи, якої пригоди, бути недалеко від нього. Він далше дивився на зорі, далше думав над тим, чому то люди не по божому живуть, чому істини нема в нас на Україні.

Тепер його ніхто вже не кликав і не перебирав шептати слова псалмопівців:

„Отверзай уста твоя і суди праведно, разсуждай же убога і немощна“.

Але й Петро своїм щастям упився й захропив і Авдій зі словами пророка кинувся в обійми Морфея¹⁴⁾, тільки пси на ретязях зітхали і жаби рахко-

¹⁴⁾ Морфей — грецький бог сну.

тіли в сотниковім озерці. Місяць блід і зорі мерехтіли. Від лугів заносило запахом сіна.

Сотників двір, як казкове судно, бував по хвилях мрії.

Доброї ночі вам, нехай ваша доля росте!

Одна тільки тітка Магдалена ніяк не могла заснути.

Душно їй, вікно на горищу відчинила.

Постіль, на якій останню ніч проспав Кирило Іванович, прямо палила її. Боже ти мій! Такий гарний мущина і бороду його на дручок почепляти! Цеж варварство. І яке! А найгірше, що Тимохвій Осипович жартів не знає. Його слово, це кремінь. Недаром же він грозить.

Тітка Магдалена розіпняла сорочку, бо прямо задихалася. Які-ж тії ночі гарні та гарячі!

Дивилася понад верховіття дерев то на місяць, то на зорі і думками перелітала світи.

Де він? Тепер мабуть недалеко. Може ще понад озерцем блудить, лихий на себе і на весь світ. Правди під решето не скриєш, осоромився таки. Боярин умичник і то умичник-невдаха. Не поталанило йому бідненькому...

І добре, що не поталанило. Орлові з куркою не літати. Свій свого знай. Мущина в його літах і на його місці, щоб для такої дурненької кізки важився на таке небезпечне діло, — це глупо, навіть дуже глупо!

Тітка Магдалена такої глупости від Кирила Івановича ніяк не сподівалася.

Злість підступала їй до серця.

Пригадала собі зустріч у заїздному дворі, як він їй чарку, приговорюючи наливав і хустку з землі підніс та ще, вручаючи, ручку поцілував, пригадала, як учорашнього вечора, попоївши сито і попивши смачно в її очі вдивлявся і носом свого чобота її сап'янець торкав, все собі пригадала тітка Магдалена і мало не крикнула в голос: „зрадник, віроломник, зводник!“

Які-ж непевні всі тії мущини! Жадному з них повірити не можна. До одної залицяється, а дру-

гу викрадає і то таку, що не розуміє ні розкоші тієї, ні чести. Бо не вже це не розкіш, коли тебе пірвуть, несуть, женуть з тобою, мов зі скарбом дорогоцінним? Світ тобі тьмариться, душа тікає в п'яти, серце хоче вискочити з груди — ах!

Тета Магдалена очі повіками накрила, а думки її летіли, летіли, як ті хмарки кругом місяця, як ті пахощі з розцвилого квіття.

„Ох, який гарний мущина!“

І якже це, щоби він Олесю викрадав, таку неопірену пташку, таку, хоч гарну й добру, але дурненьку козу. Тут просто похибка якась, не інакше.

Певно сказав панночку з сотникового хутора пірвати, а не сказав котру і вони, дурні гевали кацапські, пірвали Олесю. Не інакше...

І заспокоєна положилася спати. ✓

Чула, як Тимохвій Осипович у садку хропів і як Авдій крізь сон слова псальмопівця мурликав, чула, як зітхали Бровки, Рябки і всі кунделі сотникові і ось-ось мала пірнути в обійми Морфея, коли нараз побачила жердку високу, а на ній замість бунчука жовтувату бороду Кирила Івановича:

„Боже ти мій! Це-ж варварство!“

XIV.

Благовістилося на світ, коли заграла трубка. Сотник зірвався на рівні ноги і за шаблю вхопив. Петрусь вихопився з леговища на сіні, шульнує через пліт, щоб ніхто його не бачив і побіг на свою квартиру. Авдій розплющив очі, поколопав пальцем в усі, а впевнившись, що це не сон, лиш дійсно суремка полкова грала, шепотів: „ось тобі благодать благая, ось тобі істина на Україні!“

І почимчикував у хату готувати снідання для сотника та виряжати в похід.

Тітка Магдалена снувалася по світлицях. Вишукувала щораз то якісь нові причандали для сотника, то білля новіше, то пояс більш підхожий, то капшук на тютюн кращий.

Вона нині виглядала старше й гірше, ніж звичайно. І не диво. Коротко й погано спала. Буньчук з бороди Кирила Івановича не давав їй спокою. Заскочена наглим, хоч сподіваним виступом сотні, не мала часу причепуритися як слід, побілити лице та набагрити уста.

На Олесиних очах, як ранна роса на троянді перлилися сльози. На силу здержувалася від плачу. Батько і милий виступали в похід!

Козацька дитина привикла до походів, нову війну не від нині прочувала, а все таки, поки ця трубка не заграла, певности не було. Все там, десь глибоко в душі, жевріла надія, що може, може Бог дасть, що війни й не буде.

Аж ось вона!

З полку верхові з приказом прискакали, щоб негайно Шелестова сотня до полку прибувала.

Шелест заздалегідь приспособив своїх людей.

В сотеннім городі всьо стояло на готові, і люди і коні й вози. Тільки дехто з козаків поїхав до хати на свята, як ось і сам Шелест, що сидів тепер у Запорожцевій Гірці.

Біля нього були деякі старшини, дехто з молодиків тутешніх і з найближчого сусідства, разом душ десятків два, не більше.

Всі вони, почувши полковий знак, як вірли зірвалися до лету. І дійсно, ніби клекоти орлинієї понеслися над хутором сотника Шелеста. Мов із під землі вискакували козаки, на конях, з рушницями через плече і з довгими списками.

Кілька довгих і крепких возів викотилося з повіток. Сивоусі старі козарлюги тримали віжки в руках. надуті, мов сичі, мабуть недобрі, що старість не дозволяла їм герцювати на конях і веліла на возах за військом поспішати.

Всьо, що жило в Запорожцевій Гірці, вилягло на майдан біля Шелестового двора.

Батьки й діди мовчки стояли, згадуючи свої власні, колишні походи, жінки й дівчата, то ластівками щебетали, то горлицями сумно гуторили.

А всі на Шелестові ворота позирали, чи не вийдуть пан сотник.

Сотник Шелест з родиною прощався.

Ледви вговорив свого тестя, щоби він ще цей раз дома остався. — „На кого-ж я“, — казав — „жінок оставлю, твою Магдалену і свою Олесю? Авдій старий, а челядь, от як челядь. Лишися, батьку, та пильнуй, щоби тут що злого не приключилося“.

„Коли-б не цей проклятий Кирило Іванович, то ти мене не намовив би, сину, але чую, що він, мов шуліка над курми, над нашою хатою своїм чорним духом літає. Тому нехай буде, як собі бажаєш. Але-ж уважай, мусиш битися за нас двох, за себе і за мене“.

„Не турбуйся, батьку, і за двох попрацюю“

Обіймилися кріпко і Шелест доньку свою в обійми вхопив:

„Бувай мені здорова й рости велика, а сама на могилки не бігай, бо Петруся не буде, щоб ря-

тував. Памятай-же мені. А якщо будеш чемна, то я тобі Петра з війни приведу і таке весілля справлю, якого й сам полковник не посоромився би“.

Звертаючись до тітки Магдалени наказував її, щоб вона за москалями не зазірала, бо з москалем дружи, а камінь за пазухою держи:

„Кажу тобі, виссе мід, як бджола з цвіту, а тоді ще чого доброго й закатрупить де“.

„Може кого та не мене“, — сказала Магдалея й засоромилася.

Видно мала щось на язиці та не зважувалася повісти.

„Кажі!“ — осмілював її Шелест.

Насилу зважилася:

„А всеж таки пощадить Кирила Івановича. Жаль такої гарної людини“,

„От тобі жінка!“ — гукнув сотник. — „У неї і Кирило Іванович гарна людина. Ні, ні. Не пощаджу я його. Бунчук з бороди зроблю, а самого на локшину покраю!“ — і скочив на коня.

XV.

Авдій відпровадив сотника аж до слобідки, приймаючи від нього останні прикази й господарські розпорядки, бо наглий виїзд не дозволив їм усього як слід обміркувати.

Довго стояв старий слуга біля господи на роздоріжжю, проважаючи очима похід свого пана, а коли за скрутом вулиці згубився останній віз, лишаючи за собою лиш туман густої пилюги, зітхнув і промовив стиха: „було колись, не вернеться“.

З сумною гадкою, що безповоротно пройшов час, коли й він виступав у походи, переступив поріг і поздоровив шинкарку.

„Отсе тепер і Авдій гості“, — сказав, жартуючи.

„А чому ж би то, що лиш тепер?“ — спитала шинкарка.

„Тому, бо кращих гостей нема. Відійшли і Бог зна, коли вернуть та, чи вернуть“.

„Тепер соловії співають, а ви круком кричете, Авдію. Не кажіть того. Дасть Бог усі вони, як поїхали, так і приїдуть. А гарних гостей в мене ніколи не бракує. От і тепер сидить там один“, — і рукою показала на двері до алькиря.

Якраз у цей момент почувся стук шаблі об стіл і шинкарка негайно побігла в алькир.

Авдій зирнув у вікно. Курява все ще снувалася над шляхом, а вітер заносив її на зелені сади, ніби смутком їх вповиваючи.

„Вас просять туди“, — промовила до нього шинкарка, підморгуючи значучо.

„А хто ж там такий?“

„Побачите й не пожалуєте. Ідіть!“

„Кажіть бо хто, а то може ворог який“.

„Борони Боже! Це дуже великий пан, високопоставлена особа“

„Тю!“ — сплюнув старий, надумуючись, щоби це за така велика птиця гніздилася на бебехах шинкарки. З цікавості пішов, а побачивши — губу роззявив.

В кутку, біля заслоненого занавіскою віконця, сидів не хто другий, а сам Кирило Іванович, боярчук, як його козаки звали.

Перед ним стояв збанок старого липняка, аж у алькірі пахло.

Авдій поклонився і хотів податися назад, але боярин дав знак рукою, щоби він приблизився.

„Я з тобою хочу побалакати на розум“. — промовив, прохаючи його сідати й наливаючи чарку меду.

„Слухаюся, милосте ваша, а за мід дякую, бо за багато чести“.

„Чесного чоловіка не сором пошанувати, а медом не гордуй, бо він добрий. На старості літ, добрий старий мід“.

Годі було відмовитися, випив.

Мід справді був не будь який. В голову не йшов, а чи піде в ноги, це можна буде знати, як прийдеться вставати.

„Діло у мене“, — почав москаль, — „так сказати політичне“.

Авдій зжахнувся.

„Не бійся, старий, — не повісять. Це, так сказати, моя особиста політика. Якщо підеш мені на руку, то і вовк буде ситий і коза ціла. А як ні, то може з того вийти велика халепа — для тебе і ще для когось, хто тобі не байдужий. Так, якже тоді гадаєш?“

Авдія заскочила така передмова. Було це прохання, в котрім скривався приказ та ще з погрозою. Показують ніж і просять.

„Якже тоді?“ — повторив боярин.

„Не чувши в чому діло, не можу згоди давати. Скажу тільки, що рад послухати вашої милости“.

„Якщо рад, так слухай“, — і боярин удруге налив чарки.

„Сотник зі своїми людьми відіхав, значиться його хутір у моїй власті; хочу — спалю, схочу — нападу і розграблю. Ані тебе, ні того з деревляною ногою не побоюся. Так тоді, погадай сам, чи краще нам битися, чи мириться“.

„Залізний мир від золотого бою кращий“, — притакнув Авдій, а в голові йому, як у пасіці брєніло, — від гадок, якби то хутір перед цим пакосником оборонити.

„Коротко кажучи, маєш мені піти на руку при умитті панночки“.

Авдієві свічки засвітилися в голові, як на парастасі.

„Милосте ваша, я-ж її на руках виносив, а тепер мав би... ні, ні! Вимагайте від мене, чого загодно, а того я зробити не можу“.

„Не можеш?“

„Ніяк не можу. Сумління не дозволяє; я-ж її люблю, як свою рідну дитину, я-ж її неба прихилити рад би, я...“

„Ну й почав панахиду. Може-б ще прослезився, як стара баба. Ей, дурні ви, козаки. До нічого путнього з вами не добалакаєшся. З вами найкраще не розговорювати, а приказувати. Кнута ви слухаетесь, не мудрого слова“.

Помовчавши хвилину, знову почав:

„Подумай лиш. Чи ти згодишся, чи ні, а я панночку заберу, бо маю владу і силу і бажаю її дістати. Чи-ж не краще тоді, щоби це сталося без кровопролитства, без обиди Божої і без усякої небезпеки для тої, котрій ти, як кажеш, неба рад прихилити. Я її теж лиха не бажаю. Бояриню з козачки стане, — невже це не честь? Скажи сам. Невже-ж не краще поміж достойних людей увійти, ніж з малотямними хуторянами вік коротати? Йй Богу, не розумію, чому ти зжахнувся, Авдію, ніби я тебе до чогось злого намовляю“.

Авдій роздумував над тим, що почув і додумався до того, що як воно не було би, а треба вдатися, що він годиться, бо ще чого доброго мо-

скаль велить звязати його і запроторить, Бог вість куди, а тоді на хуторі й не будуть знати, яка їм небезпека грозить. А так — від слова до діла далеко. Може Бог пішле старому Авдієві якусь щасливу гадку до голови і він панночку таки якось охоронить від тієї небезпеки, котра хмарою чорною, буревісною повисла отсе над нею.

„Надумався?“ — спитав боярин, зазираючи йому в очі.

„Надумався, милосте ваша“, — відповів старий.

„Так тоді, щоб ти знав, що я даром не хочу“, — сказав і вручив йому гаманець з талярами.

Авдієві прийшло на гадку, чи не цей то самий, що вчорашнього вечора від Олесі москалі відібрали. Але ні, то був другий, московської роботи.

„Твое діло таке. (Уважай тільки добре і зроби, як кажу). Нинішнього вечора псів не спускай, парубків, які на хуторі є, вишли з кінями на ніч, розумієш?“

„Розумію, Кириле Івановичу“.

„Брами не замикай. Як вчуєш козацький клич: пугу! пугу! так це буде знак, що мої люди за панночкою прийшли. Покажеш їм, в котрій світлиці вона ночує, а ще краще було би, коли-б ти її вивабив з хати на двір, буцім то хтось її кличе. Розумієш?“

„Розумію, милосте ваша“, — відповів зітхаючи старий.

„От і все. А тепер, щоби ти не журився, так даю тобі чесне слово, що люди мої дістануть приказ, під карою смерті, поводитися з твоєю панночкою чемно і гарно, політично, щоб доставити мені її цілою і „неповрежденною“. А що я кривди її не зроблю, так, коли ти ще не вижив усього розуму, то можеш і сам догадатися, бо якщо я не любив би її так гарячо, то й не побивався би за нею. Дівок кимало на світі і навіть гарних. Іди!“

Авдій поклонився у пояс.

Боярин завернув його від порога:

„Та ще одно скажу я тобі, Авдію. Щоб ти не

прібував панночку денебудь заховати від мене. Доріг будуть пильнувати мої люди. З хутору не вимкнеться ніхто, а хутір я кожної хвилини переверну до гори дном і хочби ти панночку свою і під землю сховав, добуду її. Це-ж не ігла, а панна. Так само подбай, щоб кулявий нічого й не догадувався, бо він дуже то до шаблі та до рушниці скорий, а це панночці не допоможе, лиш зашкодити може. У бійці часто і безвинному попадається. Шаблі і мушкет розуму не мають. Прощай!”

XVI.

Авдій поплівся на хутір.

„От тобі москаль! На око дурний, а на ділі, все так мудро придумав, що чорт би його побрав! І що мені тут почати? Скажу на хуторі, так знімуть крик, вирішать утікати або відбиватися, а од-но й друге ні на що не здасться, бо козаків нема, і куди втечеш, коли боярин усіх шляхів пильнує. Віддавати-ж панночку в руки москалеві, цього я теж ніяк зробити не можу. Скорше повішуся де-будь у садку“.

— — — — —

Ноги занесли його до громадської тітки.

Сонце вже полудня добігало, а в неї ще ні хата не метена, ні затоплено в печі.

Сидить біля вікна і кивається, як жид за молитвою. Сльози рукавом утирає. За козаками жаль.

„Здорові були, тітусю!“ — звитався Авдій.

„Здоров був, діду!“

„А як це ви мене величаєте, тітко?“

„Так, як ти мене. Такий старий хрін, і я йому тітка! А що то хіба мені вже сотня літ минула?“

Марта зналася з Авдієм не від нині і добре собі жили. Колись може він трохи і мався до неї, так не довелось. Тому мабуть і розсердилася, що він її тіткою назвав.

„Не гнівайся, Марто, на мене, бо вже мені і Господнього гніву досить“.

„Ов! А що-ж там у тебе за біда? Що наші на війну пішли? Тугу за ними нам, жіноті лишіть, а самі діла пильнуйте“.

„Отож то й біда, що допильнувати годі“, — сумно відповів Авдій і розказав Марті усе, взяв-

ши уперед від неї слово, що нікому того, що почує, не розповідь.

Марта слухала уважно, не зводячи з нього очей.

„То коли це має статися?“ — спитала.

„Нинішньої ночі“, — відповів, зітхаючи.

„То зле“.

„Таже не добре!“

І обое зажурилися сильно.

Нараз Марта два пальці до лоба приткнула.

„Придумала що?“ — спитав врадуваний Авдій.

„Стривай! Не мішай мені“, — перебила.

Дивився на неї, як жид на рабіна.

„А сказав-же тобі москаль, котру він панночку пірвати гадає?“ — спитала нараз Марта.

Авдієві, якби хто зорю з неба здіймив.

„Ні не сказав. Панночка, говорив, а по імені не назвав ні разу. Але до чого це ти ведеш?“

„Які-ж ті хлопці недогадливі, Боже ти мій!“

До чого веду? А невже-ж Магдалена не панна?“

„Мабуть що так“.

„Я тобі дам таке „мабуть“, що ти на хутір не зашкандибаєш. Всі ви з жінок насміхатися скорі, але як біда, то й до жінки гайда. Отож і не пораджу. Радь собі сам, коли такий мудрий! Язикач!... „Мабуть“, каже, „мабуть!“

Авдій виправдувався, казав, що це нещасливе слово несвідомо вихопилося йому з горла, що він ніякої задної гадки при тому не мав. Божився: „ні-якої задної гадки“.

„Та в тебе мабуть і передньої немає. коли ти своїй панночці пособити не вмієш. Дівчину хоче пірвати отой рудобородий цап, а він „мабуть, мабуть...!“

„Не сердься, кажи-ж бо! Підімною земля горить, до ночі недалеко“.

„Так слухай тоді! Отож, якщо москаль не повів тобі, якої саме панночки йому так дуже заманулося...“

Та ще вона не встигла докінчити, як Авдій руками. ніби крилами замахав. Очі йому загорілися.

лице розяснилося, на пів століття молодшим зробився:

„Вже знаю, знаю сам! Сам!“ — закричав урадований.

„Сам, сам...“ — покривлялася йому Марта. — „Всі ви самі всьо знаєте, всьо самі, але без жінок жаден із вас навіть гузика собі не пришиє... Шам... шам“, — шамкала Марта.

Авдій не боронив мужеського роду.

„Ну тай хитра-ж бо ти у біса, Марто. Я вже з розпуки мало ума не збувся, гадав повіситися в садку, а вона ось що придумала. Не даром же і кажуть, що де чорт не може, там бабу пішле. Спасибі тобі!“

І не вийшов, а як молодець вискочив з Мартиної хати.

XVII.

На хуторі сумно було, як після похоронів у хаті.

Навіть Олеся, звичайно говірка та щебетлива, ходила з заплаканими очима. Тільки „старший пан“ удавав твердосердного, обходив господарство, скрізь щось неолоадного бачив, гримав і грозив челяді, постукуючи деревляною ногою. Робив це, щоб затаїти жаль перед жінотою, котра вже і без того у сльозах кисла.

Як побачили Авдія, обсипали його питаннями:

„Відпровадив? І якже там? Не трапилося що?“

І старий мусів розказувати в подробицях: як виїздив пан сотник, як у слобідці пристало до нього ще чотирох козаків і як жінка одного з них, прощаючися зі своїм чоловіком, котрого вперше в похід виряжала, обімліла й головою гепнула об ворота, мало не забилася.

Розказував Авдій, а про своє думав. Він так нервувався, що мало збанка за обідом не розбив, мід старшому панові наливаючи... Чи поведеться йому підійти москаля, чи не поведеться? — думав Авдій.

Після обіду, коли всі розійшлися по своїх кутках, щоб продріматися дрібку, бо нинішньої ночі мало що спали, Авдій поштильгував на горище, де залюбки відпочивала тітка Магдалена. Ішов крадьки, мов на любовну розмову, хоч такі розмови були для нього пісню давно забутих днів... Де, де, де! Але боявся розбудити „старшого пана“, котрий по трьох чарках доброго меду заснував сном блаженних. (Тільки спокою, що спить, а тоб зараз став розпитувати, чого Авдій на горище лазить).

Застукав до дверей і не дождаючи дозволу увійшов.

Тітка Магдалена схопилася і її, і без того великі, чорні очі ще куди більшими зробилися. Мало не скрикнула, побачивши старого. Боялася, чи не трапилося яке лихо на долині, бо на горище до неї він не заходив ніколи.

Авдій палець до уст приклав:

„Цитьте! У мене до вас секретне діло є“.

„Що-ж такого?“

„Знаєте ви Кирила Івановича?“

Здивувалася, почувши таке питання, бо не-вже-ж Авдієві невідомо, що вона знає боярина.

„Як він вам подобався?“

Здивувалася ще більше і була-б розсердилася за таку нахабність, коли-б діло не йшло про Кирила Івановича.

„Або що?“ — відповіла засоромлена.

„Бо він, — але не жайхайтеся, пані...“

„Що він?“

„Він хоче вас пірвати“.

Тітка Магдалена рукою вхопилася за те місце, де звичайно чути, як бється серце, її очі мрякою зайшли, ~~з~~ і навіть уста розхилилися. В обморок падала.

Авдій припав до неї:

„Ради Бога, не хвилюйтеся, пані, а то ще збудите „старшого пана“. Знаєте, який він сердитий і як не долюблює Кирила Івановича. Ще чого доброго застрілить його або рубне мечем, коли він нинішньої ночі по вас приїде. Треба діло обміркувати, спокійно і розумно, як слід“.

Магдалену якби хто зимною водою облив.

„Та же він учора мало Олесі не пірвав“, — завважила.

„То мабуть був error in persona¹³⁾“ — відповів Авдій, котрий за молодих літ і латини трохи лизнув. — „Бояринові люди мабуть не зрозуміли його, гевали московській“

„Гадаєте?“

¹³⁾ помилився в особі.

„Певно, що так. би він нині Олесю хотів поривати, то сказав би мені, що не вас, а Олесю пірве“.

„Не сказав?“

„Богом клянуся, що ні“.

Повірила і кожне словечко старого пильно ловила.

А він розказував їй, як то в ночі бояринові люди за брамою: „пу-гу!“ крикнуть і як боярин їм приказав, щоб йому його кохану цілою і „неповрежденною“ до того місця доставили, де він на неї чекатиме, а чекатиме він аж десь недалеко Десни, бо туди москалі з цілої України тепер стягаються. Та ще не забув повторити погроз боярина, щоб на хуторі опору ніякого не чинити, бо по всіх шляхах розставлені його люди і якби вони, не дай Боже, почули один стріл, то злетяться на хутір і посічуть усіх на капусту, а хутір спалять, так що тільки земля й небо останеться.

„Що-ж нам тепер робити?“ — питався старий.

„Втікати“, — відповіла тітка Магдалена, щоб Авдій не подумав собі, що вона до москаля рветься.

„Куди і як втікати? Кажу-ж бо вам, що бояринові люди всіх шляхів стережуть. хутір наш подібний нині до обложеної твердині. Живим не вихопиться з нього ніхто“.

„Так тоді в пасіці заховатися. Там-же є мабуть якийсь підземний сховок“.

„А якже, заховаєшся перед москалями! Таж вони, якщо їм заманеться, то чортові з горла добудуть, не тощо! І якже то нині в пасіку непомітно проскочити, коли всіх шляхів пильнують його люди. Побачать і в ночі прямо до пасіки: скіць! А тусь мені, рибко! А коли-б і не побачили, так перше на хуторі бешкету нароблять, а тоді не лиш до пасіки, але й на слобідку шукати побіжать і скрізь. Невже-ж ви не знаєте, який це нахабний народ?“

Тітка Магдалена безрадно дивилася на Авдія.

„Боже ти мій, невже-ж справді нема для мене ніякого рятунку!“ — кликала заломлюючи руки.

„Скільки не думав, скільки з гадками не бився, нічого путнього придумати не міг. Не знаю, може я вже і справді весь свій розум вижив“.

„Так тоді чи не порадитися би нам батька мого?“

„Як гадаєте, але мені здається, що з того крім великого кровопролитства нічого вийти не може, бо що нам тут старший пан порадить?... Він, що правда, дуже хоробрий і відважний, але щож, забуває безталанний, що у нього деревляна нога, не правдива. Який там лицар з деревляною ногою! Пальцем штовхнеш і повалиться як сніп, — не обиджаючи вас“.

Магдалена слухала і ніби трівожилася сильно, а на ділі хвилювалася, уявляючи собі, як то її пірвуть і завезуть до Кирила Івановича.

„Маю ще одну гадку“, — почав Авдій. — „Та вона невесела, і навіть дуже сумна. Це я зроблю що лиш тоді, як уже ніякої надії на спасення не буде“.

„А саме?“

„Під хатою, у пивниці, від котрої ключ маю у своїх руках, є в нас ще одна, і то чимала бочівка доброго, сухого пороху. Проведу льонт, — а решти не важко догадатися. Живою жадної панночки москалям в руки не пущу. На таке окаянне діло очі мої глядіти не бажують. Сорому такого ніяк не переживу. Що сказав би я тоді панові сотникові, коли він з війни щасливо поверне і спитається: „Авдію, де моя донька одиначка і одинока сестра моєї покійниці, дорога серцю мойому Магдалена?“

Магдалена, зворушена хлипала, аж намисто на її високих грудях дзвеніло.

„Не затаю, що москаль обіцявся кривди вам не робити. Казав, що панночка бояринєю стане і між достойними людьми гарно та в чималих вигодах живе. Але спасибі йому за таку потіху! Краще смерть, ніж такий сором. Панночку Авдій дав з хутора пірвати, от воно як! Або ще перед ніччю повішуся, або нехай усьо у повітря полетить. Краща смерть, аніж сором такий“

Сказав це по щирості, бо і Магдалени жаль йому зробилося. А нуж і вона не любить Кирила Івановича, а тільки от так собі трохи підлабузювалася до нього. Так тоді треба і брами позамикає і псів попускати що до одного і їсти їм нічого не давати до ночі, щоб лютіші були і парубкам з хутора відходу не дозволяти, а навпаки ткнути кожному яку там рушницю у жменю і пакосникам на їх: „пу-гу!“ так відповісти, щоби їм удруге не захочувалося наших жінок поривати. Нехай у своїй Московщині шукають, а це лізуть в український цвітаник. Битися тоді хоробро й взято, а якщо ворог стане перемагати, так запалити льонт і по козацьки покінчити діло...

Думав старий Авдій і вже перед його полинялими очима стали рисуватися поодинокі моменти тієї жахливої картини, вже його, хоч старече, а все таки козацьке серце стало почувати той дивний смак, який воно колись у боях почувало, коли нараз тітка Магдалена з глибин душі зітхнула.

„Авдію!“ — почала. — „Ради батька мого, котрий, знаю, не пережив би нинішньої ночі, ради моєї сестрінниці Олесі, ради того, щоб не допустити до руїни хутора, в котрому я тільки щасливих і що найкращих літ могого життя перебула, щоб врятувати вас усіх, не допускаючи до грішного і Богу противного кровопроливства, рішилася я жертвувати собою“.

Тут очі до неба підняла:

„Господь нехай прийме мою чисту жертву. Він бачить, що вона некористолюбива, бо бояриню я ніколи не бажала бути, а жениха і між своїми знайшла би“.

„Десятьох!“ — притакнув Авдій і собі важко зітхаючи.

„Так це ваша добра й непримушена воля?“ — спитався.

„Жертва“, — відповіла, схиляючись на поруче ліжка.

„Жертва“, — притакнув Авдій.

„Так тоді, будь ласка, приготуйтеся до неї. Зберіть що найпотрібніше з білля і що найлюбніше

з убрання, щоб на першу потребу було, а я вже пильнуватиму, щоб москалі на хату не напали. Ви-йдемо до перелазу, почувши це нещасливе: пугу-пугу! А старшому панові скажемо, що ви в мона-стир поступили. Можна й записку таку скласти, щоби він по вас не дуже то тужив. А мине війна, так може Господь Бог дасть, що й наше лихо ми-неться. Тоді може батько ваш ще й до Кирила Івановича поїде, внука свого колисати“.

Тітка Магдалена соромливо лице до стіни від-вернула.

„Може“.... — промовила голосом сумно-на-дійним.

XVIII.

Дивно, як іноді час повільно минає. Особливо, коли дожидаєш чогось незвичайного, коли має збутися подія, котрої бажав ти собі здавна і перед котрою все таки почуваєш тривогу, бо вона незвичайна.

Так минав тітці Магдалені другий день Зелених Свят. Не менше як десять літ ждала вона на те, щоби її хтось пірвав. Нераз дивилася на якогось „нового мушину“, котрого побачила вперве і гадала собі; „то цей“. Він причвалає нічкою темною — невидненькою, по драбині видряпається до її вікна, відчинить, кине́ться на неї, як тигр, кровожадний леопард, вхопить у свої обійми, знесе на долину, скочить на коня і помчить з нею шляхами невідомими.

Минали роки, доходили вісти про всілякі пориви старшинських доньок і своїми і москалями, котрі часто густо кінчилися тим, що „порвана“ замість у поетичному гніздечку свого умичника кінчила в холодній келії чернечій, — а тітка Магдалена все ще на хуторі сиділа.

Не можна сказати, щоб не було охотника на її красу і вроду. Попадалися і сотенні старшини і заживні хуторяни, але все це були люди статечні і навіть, можна сказати, вигідні, котрі думали про коровай, тетрапод, весілля зі старими медами й музиками і то від неділі до неділі, а не про їзду на коні серед ночі та ще з таким тягарем, як тітка Магдалена. Ледви, чи і знайшовся-б був такий кінь, що удвигнув би таку поважну пару.

І тітка Магдалена не поспішалася...

Аж нині мала прийти й на неї черга.

„Таки діждалася свого Великодня“.

І чогож тоді грівожиться вона?

Мабуть тому, бо знає звідкіля йде, а не зняє, куди зайде. Кидає батька, швагра, сестрінницю, хутір, як мальованку, в котрому жилося, неначе в райку, а йде між людей незнайомих у чужі краї та ще в такі непевні, воєнні часи.

Хотілося сказати „ні!“, але кількалітне доживання, туга недоспаних ночей, томлячі, душні літні пополудня і тепло довгих зимових вечерів, коли на дворі віє вітер, а ти сидиш біля печі і зітхаєш до когось невідомого і ждеш, щоби він явився, — все це веліло тітці Магдалені погодитися з волею судьби, зробити з себе жертву благородну, одним словом, вимовити коротке, але рішуче словечко „так“.

Крадьки, щоби ані батько, ні Олеся не запримітили, добула зі скрині ті вбрання, в яких їй було найбільше „до лиця“, на шию під сорочку почепила мішочок з червінцями для всякого випадку і нетерпеливо дожидала, щоби сонце зайшло і щоби зробилася ніч темна, невидненька, покровителька любовних сходин і умичок.

А сонце якраз не спішиться спати і ніч не хотіла спускатися на землю.

По вечері батько попросив, щоби Магдалена заграла на бандурі. Вона грала як бандурист і голос мала, хоч не великий, але чистий і м'який, як оксамит. Годі було відмовити батькові, бо не часто траплялося, щоби він прохав чогось для себе.

Грала.

Одним ухом ловила звук свого голосу, а другим наслуховувала, чи не почує отсього трівожного, повного таємничої гринadi: „пугу! пугу!“

Вже вікна, ніби хтось темно голубим шовком поприслонював, вже дерева почорніли і темрява заповнила всі кутки, а Магдалена даром дожидала зову. Голос її тих, руки, як мотилі над цвітами, над струнами літали, аж батько дивувався, якто вона нині так гарно й жалобливо грає.

Нараз кров ударила її до висок, мало бандури не випустила з рук.

„Що це тобі?“ — спитав трівожно батько.

„Не здоровиться чогось. Може тому, що кілька ночей погано спала“.

„Так, так, усі ми нинішньої ночі не доспали. А сон, це велика благодать! Витрачені дниною сили тілові нашому вертає, а для душі приносить мир і благодать забуття. Підемо нині скорше спати“.

Магдалена якось довше, як звичайно, на добраніч припала до руки батька, а Олесю пестливіше погладила по голові й поцілувала сердечніше, промовляючи, як звичайно: „спи, дитинко, нехай твоя доля росте!“...

Розійшлися.

Магдалена осталася ще на хвилину у столовій, щоб поховати срібну посуду. Звичайно сама це робила, забираючи ключі від сховків з собою і кладучи їх під свою подушку на горищу.

Чула, як батько, лягаючи на сон, псалом покаюння промовляв, як тричі зітхнув, кожний раз інакше і як захропів, аж стіни задріжали, чула, як Олесь у своїй світличці зачинила віконце і засунула білу занавісу при ліжку, але довго дожидаючи „пугу, пугу!“ ніяк не могла почути.

Нараз за плотом біля перелазу шорох якийсь. Не дожидаючи побігла туди.

„Вони!“ — промовив шепотом Авдій, що під деревом чаївся.

„Боже!“ — відповіла Магдалена, впялюючи очі в нічну темряву.

Трьох їздців наближалося до Запорожцевої Гірки.

Авдій по двох східцях видряпався на перелаз, відчинив ключем дверці і білою хустиною подавав їздцям знак, щоби не кричали та не збудили кого.

Їзди не підїзджаючи до перелазу спинили коней. Двох зіскочило і пустилося бігцем.

Магдалена великою хусткою обтулилася з головою.

„Боже! Нехай діється воля твоя святая!“ —
прошепотіла, чуючи, як темно робиться в очах.

Четверо рук підняло її в гору і понесло.

Земля щезла під ногами, свідомість поділася
кудись, лиш серце билося, ніби в груди коваль
молотом нову долю для неї кував.

— — — — —

Авдій довго стояв біля перелазу, хрест у повітрі за відїзджаючими роблячи.

„В напрямі Десни почвалані“, — сказав і заспокоївся.

А всеж таки щось його засвербіло в очі.

Мабуть жалував тітки Магдалени, хоч тішився, що врятована Олеся.

XIX

Тітка Магдалена знала кожну стежечку, кожну нивку, кожний рівчак круг Запорожцевої Гірки. Чимало находилася туди та наїздила за тих десять літ, то до сусідів у гості, то на прощі до церков та монастирів, то до городу за купном усякої хатньої потреби.

Але навіть на гадку їй не прийшло відхилити хустку від очей та подивитися на світ Божий.

І добре зробила, бо небо затягалося хмарами і далеко на виднокрузі моргали блискавки.

Притулена до стрункого їздця п'яніла від дождання того, що мало статися небаром. Образи довгими літами малювані в уяві перетворюються у дійсність.

Не збрехав-же Авдій, бо пощо? Жили з собою добре. Старого слугу весь хутір шанував і вона його ніколи не обижала. Як казав, що Кирило Іванович прислав за нею своїх нічних сватів, так значиться він це зробив, а не хто другий. А чому?

Знав, що батько згоди на її з ним подружжя ніколи не дав би, тому й пірвав, бо пірвати це все одно, що зневолити до згоди, щоби ще більшого сорому не було.

Кирило Іванович...

І в уяві тітки Магдалени виринув привабливий образ боярина. Бачила його за обідом у господі на київським шляху, як страву на її тарілку накладав, як наливав вино до чарки, і як хусточку підняв, коли вона її ніби то нехотячи упустила та ще в ручку поцілував, вручаючи. Ах, який гарний і чемний мущина! Так і знати, що не будь якого роду. Високого гнізда птиця, — боярин! А вона бояринею стане. Всіх бояринь затьмить, бо вони,

як рабині живуть, і людей в очи не видають, а вона полковників ще в батьковій хаті гостила і навіть раз на обіді у гетьмана в Суботові була. Знає і себе показати і людей пошанувати. Заведе господарство не будь яке й Кирила Івановича не осоромить. Побачить він, що не даром трудився.

Тільки батька жаль. Ох, лишенько моє, як він москалів не любить! А щоб доньку за москаля віддати, про те і не згадує. Досить сотник на слово твердий, а що вже батько, то твердіший від криці. Стукне милицею і хоч ти перед ним хрестом кладися, не зворушиш. Але, як Авдій казав, Бог дасть, що може воно на добре повернеться. Не відцурається-ж батько своєї доньки-одиначки. Як побачить, що вона добре з Кирилом Івановичем живе, відвідає їх, щоби подивитися на їхнє щастя... Гей щастя, якже довго на тебе ждати треба.

І Магдалені здавалося, що кінь не чвалує, а ніби в плузі йде.

А коневі дійсно ніяк було поспішати, бо хоч їздець легкий, так добичу віз важкеньку. А до того дороги чужі, невідомі і ніч, щораз темніша, бо хмари чорні від сходу насувалися, велику бурю несучи.

Ще Магдалена й не бачила блискавок і не чула першого грому, а вже завважила, що в природі на битву збирається, таке було повітря тяжке і гнітуче.

Нараз грюхнув грім і лискавка, ніби мечем чорну Магдаленену хустку перетяла.

Кінь рванувся і їздці мало не злетіли з нього.

„Буря буде!“ — почула Магдалена низький, басовий голос, що нагадував голос Кирила Івановича.

„Може це він?“ — погадала собі.

„Ох лишенько мені!“ — відповіла, щоби почати розмову.

„Нехай ясна панночка не трівожиться“ — гуготів бас, — „до нашого постою недалеко. Перед дощем поспіємо“.

Значиться не Кирило Іванович, бо цей по імені її назвав би, а не ясною панночкою величав. І вона

Три коні мчадо на північ... (стор. 104.)

з глибин душі зітхнула. Громи щораз густіше
й голосніше били й лискавки сліпили очі.

Три коні мчало на північ...

— — — — —
Ох щастя, щастя, якже довго на тебе ждати
треба!

XX.

Кирило Іванович нервувався.

Під ним просто земля горіла.

Нині вранці доручено йому приказ князя, що-би не гаючись з усіми людьми, яких на своїй службі має, у напрямі Конотопу поспішав, дальших приказів у дорозі дожидаючись. А він цілу днину прогайнував ради дівчини. Захотілося леду у Спасівку та ще печеного.

Ох, як захотілося! Більше ніж війни, більше ніж слави й ласки княжої. Перед князем вибредеться якось. Чи раз доводилося брехати. А дівчину таки добуде, бо діло обдумане мудро й політично. Просто уявити собі не можна, як воно могло би не повестися. На пташку наставлені такі сілця, що вона в них мусить попасти.

І Кирило Іванович затирав руки, уявляючи собі, як він її з того сілця добуватиме і якими то очима вона на його дивитиметься. Чи прижмуть одно своїм звичаєм, а другим глумливо підморгувати стане? Ох, ні, ні! Будеш ти, небого, тріпотатися в бояринових сильних руках, будеш благати його, щоб тобі кривди не робив. Не бійся! Потягнешся за його обозом у вигідній колясці на постоях свого пана розважаючи, а при найближчій нагоді поїдеш у його помістя до матері старої, до свекрухи, чекаючи на поворот Кирила Івановича з війни.

Але чому-ж ті холопи бісові не наспівають? Вже північ минає, а Кирилові Івановичеві, поки ніч, треба з тих непевних сторін вибратися, бо тут уже й чорнієві всякому відомо, що гетьман на війну з москалями спішить. Тут тепер, мов на вугіллі сидиш.

І Кирило Іванович відчинив вікно, наслухуючи, чи не почує тупоту кінських підков.

Кожна хвилина годиною ставала. Відділ, який він зібрав, перед двором на майдані розтаборився, коні не розкульбачені і люди на готові. Деякі гурторять, інші на мураві хропуть, але варти всіх доріг пильнують.

Нараз почувся свист і Кирило Іванович зрадів.

Це був знак, що умичники вертають.

Хотів вийти на зустріч, але відрадився, щоб не гадала собі, що з почестями її стрічає. Сів за столом і розгорнув княжий приказ, у десяте його прочитуючи... Нехай знає, що йому до неї не дуже то й спішно. Прийме її як господин рабиню, як невольницю, бо невже-ж вона не в неволі в нього? Воєнна бранка і годі. Не пірвав її, а полонив, на основі воєнного права, чи там звичаю...

Чув, як їздиці причвалали перед ганок, як відчинили двері, перейшли сині і увійшли до світлиці, в котрій він сидів. Що лиш тоді очі підняв.

Рукою дав знак, щоб люди відійшли, а сам підступив до дівчини, що обтулена була мокрою від дощу хусткою.

Не надумуючись довго, хустку здер.

Очі йому пішли в стовп, побараніли, рот розчинився, як у риби, борода піднялася в гору... Перед ним стояла тітка Магдалена...

А вона від утоми великої і від ще більшого зворушення захиталася, світ її закрутився, по пальцях побігли мурашки, а до висок хтось чиколодками застукав, скоро — скоро і — вона всею вагою своєї постаті повалилася на широкі груди боярина.

Боярин стрепенувся. Здивований, обурений, сердитий, у перший момент хотів гепнути об землю цим любим тягарем і з шаблею в руці гнати за гемонськими хамами, котрі йому замість пташечки птицю добули, але обляло його пахуче тепло упругого жіночого тіла. під високими грудьми

затріпоталося любяче серце, почув кров, що не переливалася, а просто кипіла у її жилах, глянув на тії до половини тільки довговіями повіками прислонені великі, темні, томлячого дождидання повні очі і на тії, як перезрілі вишні, пурпурові уста, благаючи цілунку і — тільки рукою махнув! — „Всьо равно!“ — погадав собі і так кріпко пригорнув Магдалену до себе, що вона аж крикнула з болю.

І вже не треба було водою приводити її до пам'яті...

За хвилину в найкращій згоді сиділи вони за столом і обнімали себе очима. Він своєю велику, дійсно мужеську долоню клав на її пухкеньку руку, а вона відвертала від нього засоромлене обличчя, але носиком ссцянцевого чобітка штовхала задертий ніс його юхтового чобота з лівої ноги.

Перед ними стояли порожні тарілки і повні, угорським вином налиті чарки.

„Благо нам зді'бити“, — почав боярин. — „Але кому в дорогу, тому й час“.

„У яку це ви дорогу?“ — спитала трівножно тітка Магдалена.

„По приказу“, — відповів.

„Тепер? Серед ночі, по півночі? Я-ж утомлена, продрогла. Дошч промочив мене до нитки“.

„Щире спочуваю, але нічого не пораджу. Воля начальства сильніша від могого сердечного бажання. І нема що затаювати правду: тут тепер небезпечно. Виговський тягне на відбій Конотопу. Його ватажники з усіх сторін як гайвороння злітаються. Поки не розвиднілося, треба нам хоч на другий бік річки перебратися, щоб безпечніше було“.

„В ночі, через річку? Ще потонемо!“

„Маю людей, що знають брід і проведуть нас“.

„А якже я? Я не хочу розставатися з тобою“.

„З обозом поїдеш. А на найближчому постой, знову прийдеш до мене“.

„Хочу біля тебе бути, Кириле Івановичу, біля

тебе“, — щебетала, а очі її заходили любовною імлою...

— — — — —

Кирило Іванович зірвався на рівні ноги. Почув свист, голосний, пронизливий, що шилом уши колов.

Це його вартів знак йому подавали.

Боярин заметушився по хаті. Одягався, шукав паперів і калитки. Одно брав, друге з рук випускав. Нервувався.

Свисти щораз то частіше і голосніше перевічували повітря. Бояринові люди скакали на коней і формувалися. Сонні, промочені дощем, кляли сердито.

„Що це?“ — питалася трівожно Магдалена...

— „Ради Бога, що це?“

Кирило Іванович, не відповівши, вискочив з двора. Побігла за ним.

На дворі сіріло. Ясна смуга на виднокрузі відграничувала небо від землі. Небо ясніло, земля зеленіла. Після нічної бурі надходив свіжий, пахучий ранок, такий, що аж хочеться жити на світі.

Боярин не дивився ні на опалеве небо, ні на ізмарагдову землю, лише верещав: „подати мені коня!“

А що ніхто не поспішався сповнити його приказ, бо на майдані счинилося пекло, так він метнувся поміж них:

„Де мій кінь? Де мій карий кінь? Подати мені коня!“

Але люди ніби й не бачили його, усякий собою зайнятий, щоби з душею втікти.

„Стривай, куди женеш, ти чорт!“ — спиняв їх боярин. — „Вистріляю, як собак!“ — грозив і рукою за пояс стягнув. Але за поясом нічого не було, бо пістоль у світлиці лишив.

Пустився туди, але зі сходів завернув і кинувся доганяти людей.

Не було кого. Усі, як зайці шульгали всіми дорогами і стежками з села в поле.

Лиш один, що заснув був твердо і що лиш тепер розбуджений на силу викараскався на коня,

— озирнувся і побачивши начальство, захитався на хвилину.

Кирило Іванович прискочив до нього.

„Куди, ну куди, чорт?“

„Тікає!“

Боярин замахнувся. Почувся ляск широкої долоні об лице і москаль накритися ногами. Кирило Іванович скочив у кульбаку і без шаблі, без пістолі, навіть без соболевої шапки чкурнув із майдану, куди його кінь поніс.

„Кириле Івановичу, стрівай!“ — кликала за ним тітка Магдалена. — „Кириле Івановичу, вернися!“ — гукала, притупуючи сапjanцевим чобітком. Але голос її губився в шумі втікаючої навмання ватаги.

Магдалена вдивилася в сірjаву поранкову і побачила, як полями в напрямі річки на північ гонили їздці, а за ними на дряхлій якійсь хабеті підбігав сутоловатий Кирило Іванович.

Від полудня, з лісів виринав відділ на шпарких козацьких конях... Наші...

І вона подалася у двір...

— — — — —

Щастя! Якже довго треба ждати на тебе і як коротко іноді триваєш!

Химерне, людське щастя!

XXI.

„Фу, чорт!“ — сопів сотник, втираючи піт, що торохом котився з його засмаленого лоба на сивіючий вус.

„Тай скачуть-же, як зайці кусохвості. От лицарі. З такими й битися сором. Куль та пороху жаль! Краще на лови йти... Покаянія!“

Сопів, як ковальський мішок, а лица так йому пашіли, немов з укропу виліз.

„Але до дівчат та до жінок, то вони скорі. От кого побіджати вміють!“ — і глянув на тітку Магдалену, аж душа її в пяти сховалася. Гадала, що лаятися стане.

Але сотник, замість до неї, повернувся до свого осавула:

„Двох сурмачів пішли, щоби погоню спинили. Йй Богу, не варт за такими зателепами ганятися! Кого там простромили, чи прострелили, тому й а-мінь, а решту, то ми ще у великому бою в руки свої візьмемо. І товстопузого боярина теж... Бі-гай!“

Тітка Магдалена, почувши про боярина, важко зітхнула.

Сотник глянув на неї:

„Гей, жінки, жінки!“ — крикнув, — „волосся у вас сила, та розуму кат — ма! Вам, щоб і гірший, та аби інший. Свої наскучили, захотілося чужого, дарма, що він більше на цапа, як на чоловіка схожий!“

Тітка Магдалена долонями вигладжувала свою мокру, зімняту одіж.

Сотник за черево взявся і аж присів сміючись:

„От жаль, що зеркала нема, а то-б ти подивилася на себе“.

Збагровіла.

„Та хіба-ж ти до себе подібна! Забузована, гей з комина на мітлі виїхала. Тю, чорт!“

Тітка Магдалена дійсно виглядала, як за жінку переодягнений київський спудей у гетьманському театрі. Білило на обличчю змішалося з багрою¹⁶⁾ на устах, а з волосся спливали струйки київського чорнила.

Стояла засоромлена, як дівчинка, батьком на першій любій розмові знечевя заскочена, тільки груди підносилися високо, аж подзвенькувало намисто.

„Щось тебе цей московський Адоніс не цілував, а лизав, як корова теля та нащипував, чи що! Тю йому, гаспидовому синові, аж дивитися сором!“

„Кирило Іванович звичайно поведився зі мною“, — боронилася тітка Магдалена.

„Бачу, бачу, що звичайно. По московському звичаю!“ — реготався сотник. — „Але ти, сестро, не по нашому козацькому звичаю поведилася з ним“.

„Пірвав мене!“

„Ох, донечка маленька! Без твоєї згоди тебе пірвав? Та ти-б його, небого, як сніп із ніг звалила, якщо захотіла би“.

„Трьох людей на мене наслав“.

„Добра козачка і з трьома такими москалями раду собі дати може“.

„Підвели...“

„Підвели?“ — І сотник задумався. — „Що правда, то москаль до підводу скорий, але й наша сестра хитроців у сусіди не позичає. Я певен, що без твоєї згоди тут не обійшлося“.

Магдалена чула, що сотник з кожною хвилиною добрішає і що боятися його не треба. З оборони до наступу переходила.

Лівим рукавом непомітно обтерла лице, а правий до очей піднесла. Хлипнула раз, другий, а тоді гомінким голосінням всі стіни задзвеніли:

¹⁶⁾ Пурпура.

„Ли єнько мені, безталанній. Сироту бідну всякий озкарно обиджає. Нема кому постійти за мною, нема кому чести моєї дівочої, непорочної оборонити. Краще-б мені з мосту та в воду, а ніж на лугу таку над собою терпіти!“

Повалилася на лавку і головою об стіну товкла.

Сотник, хоч як твердий у бою, сліз жіночих терпіти не міг. Пригадалася покійна жінка, царствіє Божє її, пригадалася й отса сама Магдалена, як ще кількома роками молодша була і хутір його, мов троянда зільник, красою своєю звеселяла, пригадалася й Олеся, котру на непевний талант покинув, і він став пальцями вус, як пряля повісмо смикати й бурмотіти під носом:

„Ну, тай розревілася, тай розревілася! І чого? Ну, чого? Правду сказав, тай годі. Бо чого тобі з москалем в амори заходити? Нам з ними биться, а не цілуваться, — от що!“

„Я тобі доньку твою одиначку спасла“, — лебеділа тітка Магдалена, — „я тосі твій хутір від загибелі зберегла, а ти на мене, як на блудницю каміннями кидаєш. Сирота я, беззахитна я. Краще-б мене земля свята до себе притулила, щоб я наруги такої удруге не почувала, щоби я такої чорної невдяки не зазнавала, сирота я!...“

Сотник підступив до неї і по голові погладив:

„Ну, цить уже, цить! Не чужий тобі слово правди сказав, а свій, твоєї рідної сестри муж. Не слинь! Ще чого доброго дощу на нас накличеш, а нам погоди треба“.

Тітка Магдалена не вгавала в ридання:

„Молодість свою я біля тебе прогайнувала, замість своїх власних дітей Олесю викохуючи і ось яка вдяка мені! Блудниця я, ворогові кидаюся на шию, горе мені! Батеньку ти мій, каліко безталанний, претерпівий за наше діло козацьке, українське, чи знаєш ти горенько моє важкеньке? Чи знаєш ти зневагу доні своєї?!“

„Овва!“ — гукнув сотник. — „Ти мене розжалоблювати не смій. На війну виступаю. Розумієш? Злости, а не жалости мені треба! Не я тебе знева-

жив, а боярин. І не батько каліка, а я, сотник Шелест, зневагу жінчиної сестри пімщу. Так мені, Боже, пімщу! Бороду його цапачу замість бунчука на держало почеплю, а пузо його на логазу покраю, — от що!”

Тітка Магдалена розплакалася ще гірше, ніби сотник Шелест вже й справді Кирила Івановича в руках своїх тримав і білував його бороду на держало чіпляючи. Стерпіти такого образу не могла, пригадуючи собі, який це гарний мущина, як він її вина угорського до чарки наливав, як хусточку підносив і в ручку палко, пляскаючи мясистими варгами, цілував. Не втерпіла і пістоль, яку Кирило Іванович у поспіху великому на лаві залишив, під себе підібгала.

Запримітив це сотник Шелест, одною рукою Магдалену до себе пригорнув, а другою пістоль за пояс заткнув.

„Це діло ти вже нам, козакам остав. Пригодиться. Може куля свого пана знайде”

Магдалена перестрашеними очима дивилася на його, а сотник підсміхався:

„Кумедія така, що кращої і в київському театрі не побачиш”.

„Сотникові Шелестові все жарти в голові”.

„А тітці Магдалені амори”.

Обрушилася:

„Тітці Магдалені вже тільки чотири дошки й землі трошки, а більш нічого не треба”.

„Тітці Магдалені ми ще такого козака підшукаємо, що й полковниківній заздро стало-б, тільки нехай вона товстопузого москаля із голови викине, бо то не для неї. Кінь з конем, віл з волем, а козацці чесний козак під пару. Інакше воно й бути не може. Вставай!”

Обтерла сльози, глянула на Шелеста і спиталася:

„Куди?”

„Або я знаю куди? От морока мені з тобою”.

„Не моя вина”. — виправдувалася тітка Магдалена.

„Не беруся рішати, чия. Досить, що мені під Конотоп треба, а що з тобою робити, — того я, їй Богу, не вгадаю“.

І ходив стурбований по хаті. Аж тут і осавул надбіг.

„Вернули?“ — спитав сотник.

„Ще не всі. Деякі далеко в лісі загналися, мабуть і трубки не чують“.

„Як хорти. Тільки пусти їх на ворога, тай і не спиниш. А в мене ніколи довго ждати. Відсапнуть коні і треба нам поспішатися, бо дорога не близька... А зловили кого?“

„Щось тільки трое живими привели“.

„Козак лиш дівчину милує, а ворога ні. І не дивуюся. Розізлився народ. Я сам тепер до москалів такої злості набрав, що нікому пощади не буду давати. Дівохвати, женолюби, прелюбодії, почуєте ви помсту козацьку за всі свої кривди московські. Прийшов і нашому ангельському терпінню кінець“.

Молодий осавул усміхнувся, бо отсе ангельське терпіння до сотникового обличчя ніяк не підходило. Уся його поява нагадувала радше запорозьке завзяття, його очі мали щось із степового вірла, а щось із рися і цілий він був неначе образ того народу, котрий виведено із спокійної рівноваги, та доведено до безтяменної злості, — це був нащадок скитів-орачів, що перемінився в сармата, сина скита-войовника й амазонки. Не золотий плуг йому мабуть Пан-Біг з неба скинув, як колись старинний Геродот писав, а лиш шаблюку вигострену, здорову.

По зморщеному чолі знати було, що він думає. Аж рукою махнув:

„Що-ж? Не оставлю я тебе тут, а на Запорожцеву Гірку теж не відішлю, бо нема як. Так тоді поїдеш, Магдалено, з нами!“

„На війну?“

„Та-ж не до Кирила Івановича в гості“.

„Битися?“

„А ти гадала, що цілуватись“.

„Е-ет!“

„Не бійся, на коня не посаджу, хоч тямлю, що ти давніше й на конях герцювала, а тепер на боярині їздити захотіла“...

І його сміх громом по хаті покотився.

„Осавула молодого соромилися-б“, — боронилася жінка.

„Гадаєш, дитина він? Козак не чернець, правда, хлопче?“

Осавул підкрутив невеличкого вуса.

Сотник повернувся до нього:

„Кажі нам подати чарку старої житнівки та закуски якої. Випемо, закусимо тай гайда в до-рогу!“

Осавул вискочив з хати, а сотник тоді до тітки Магдалени не то жартом, а не то в злості:

„Так тоді, сестро, нагрішила, а тепер і кару приймай. Поїдеш зоювати з Кирилом Івановичем“.

„Та годі вам, не знущайтеся надімною. Який тут гріх?“

„Гріх, як зерно. Посієш — не видно, підійди — зійде“.

Тітка Магдалена спаленіла:

„Нащо ви пістоль від мене відняли?“

„Щоб не стрілила там, де не треба“, — відповів сміючись.

Сотник Шелест у поході не той ставав. На хуторі поважний і маломовний, ходив до церкви, сповідався, жінчиної могили доглядав, а в поході іншим чоловіком робився, як вуж шкуру з себе скидав.

Була це сама сміливість безжурна, сама безтямність очайдушна.

Такими і його козаки робилися, забуваючи про тих, котрих дома лишили.

„Так, так. Будеш, сестро, з москалями драться. Недаром же у старих літописах пишуть, що коли на якомусь там бою з греками, хазарами, печенігами, чи другою якоюсь гидотою, ворог на боевищу наші трупи зі зброї обдирав, то виявилося, що між ними чимало жіноти було, сильно покрайної мечами та подіравленої стрілами. Чо-

му-ж би то й тобі. гіршою від своїх праматірок бути?”

„Не, люблю я вашого різницького діла“.

„Краще кажи, що москаля тобі жаль. Для цього женихання лицарської честі збуваєшся. Яких же ти дітей приведеш Україні? Та не пора нагинати липу, коли вона верх хати підійметься. Посаджу тебе тоді на віз, під шкурятяну буду, щоб веснівки на твої лиця не повискакували і будеш ти нашим харчевим ділом заправляти. Лиш справедливо будь. Вродливим більше не давай, як невходам, бо вони вже й так покривджені від Бога, не треба їх шлункам кривди робить. От, гляди, як я тепер по правді всіх обділю“ — і він став наливати горівку та ділити сало й коржі, котрі принесено з обозу.

Приговорам не було кінця. Ніхто не сказав би, що цей чоловік сотню свою на криваву розправу з ворогом провадить, що може за яку годину на відділ московський по дорозі наскочить і голову за рідну землю положить. Такі часи і годі! Хто би там думав про те, що за годину буде! Всякому тільки відоме, а саме, що козацькому роду нема переводу, і що недруги отчизни нашої даром захотіли вирвати з корінням племя наше.

„Постоїмо за матір нашу отчизну, москалями обиджену!“

„Постоїмо за гетьманщину нашу і за гетьмана рейментаря нашого!“ — загуло кругом.

„Так тоді“, — гукнув сотник, — „кому в до-рогу, тому й час. На відбій, панове, ідемо, на криваву розправу!“ — і перший переступив поріг.

За декілька хвилин Шелестова сотня без крику й гуку, навіть без співу, так любого для козацького уха, посувалася в напрямі Сейму.

Погідний ранок усміхався до них, сонце заглядало їм в очі, вітер дихав на них усіми пахощами рідної землі, тільки сині ліси на далекому виднокрузі позіхали поранковою імлою.

Деколи заяць вихопився зпід межі, стрепе-

нувся козацький кінь, але козак не гукав на нього і не біг доганяти.

На інші лови йшли.

За сотнею посувався невеличкий сотенний обоз з муніцією, харчами, з невибагливим козацьким добром.

На возі, під шкурятною будою сиділа тітка Магдалена.

Зразу лиха, бо і її щастя, як отого заяця, сполюшили козаки.

Але пригадала собі боярина, як він на сухоребрій коняці, без боярської шапки втівав, широким, як у московського візника задом смішно підпригуючи і цей кумедно-поганий образ випирав з її памяти давніші, більш привабливі картини. До того-ж її душа не могла остоятися перед чарами чудової днини. І те повітря свіже та здорове і ті пахощі полевого зілля і та краса цілого божого світу і оком і ухом, і всіми нервами тіла вдиралися до її серця, настраюючи його на іншу нуту.

Козацька донька не могла оставатися байдужою до того, що так любить козак, до того невідомого, на зустріч якому посувалася Шелестова сотня, маючи одно на гадці, боротьбу з ворогом в обороні рідної землі, того багатства і тієї краси, яка розгорталася кругом.

І не чулася тітка Магдалена, коли душа її перестроїлася на іншу нуту. Вивітрили з неї спізнені любощі з чужинцем, зникла охота долю свою вязати з його долею і куди-б він не йшов, іти за ним, а натомість зявилося почуття єдності з Шелестом і з його козаками, зі шляхом, котрим вони проходили, полями, на котрі дивилися, з повітрям, котрим дихали, навіть з кіньми, котрі так бадьоро ступали, ніби й вони були свідомі якогось великого діла.

Тітка Магдалена ставала козачкою, якою була її мати, якою і вона була колись, заки вигідне хуторянське життя розніжило її.

Аж ось холодком рідної ріки повіяло на неї. Вихилилася Магдалена з буди, піднялася, стала і любовним оком дивилася на широко синяво-

срібlistу струю, роздумуючи над тим, скільки то вона людської крові понесла на своїх мерехтливих філях і скільки понесе ще у майбутньому, заки здійсниться усе; чого бажали собі батьки й діди наші і чого не менше гаряче і вона собі в ту хвилину бажала.

А ріка спокійно і ніби байдуже до всього, що діялося на її зелених берегах, з ледви помітним для уха шумом котила свої чисті хвилі, відбиваючи синяву небесну і сліпуче ясні проміння гарячого сонця.

Відбивала вічне, не дбаючи про хвилеве й мимолетне.

XXII.

Задивилася тітка Магдалена на річку і мало не схитнулася та не злетіла з воза, бо обоз нараз зупинився.

Спустилися в байрак, у котрому сотня на щось наткнулася.

Обоз заметушився. Були й такі, що хотіли завертати з дороги, але старий козак Варлам, що заправляв обозом, гукнув, що застрілить усякого, як собаку, хто тільки важиться счиняти тривогу.

За малу хвилюк вияснилося діло. На втікаючих москалів наскочила в балці якась місцева самохотна батага і счинила криваву різню. Декілька трупів, одвертих з одежі і зброї, гризло землю, а поміж ними кількох тяжко ранених благало людського милосердя.

Шелест, хоч як спішився і хоч якою злістю до ворогів накіпіло його жорстоке серце, не дозволив ані одному з них післати в лоб ласкаву кулю. З живими і здоровими воює чесний козак, а не з трупами, ані з раненими, які не можуть і не мають чим боронитися.

„Це діло лайдацьке, а не козацьке,“ — казав.

Перший зіскочив з коня і оглянув боевище.

„Нехай з Богом спочивають“ — говорив, схиляючися над трупами, котрі вже не давали ніякого знаку життя, а ранених велів відносити в обоз під опіку Варлама, який умів осматрювати й виговувати рани. Робив він це пильно і вправно, забуваючи, чи свій, чи ворог попався йому в руки. Людину бачив у недужому, ближнього, якому поспішити треба, — більш нікого.

Деякі з молодших козаків, котрим особливо

спішно було зєдинитися з гетьманським військом, виявляли своє невдоволення, що сотник цяцькається з москалями, котрих і так намножилося як сарани. Але сотник не звик був прислухуватися до того, вимагаючи від них у поході безумовного, сліпого послуху.

Так тоді несли до возів тяжко покалічених московських ратників, котрі здивовано й пере-страшено дивилися на козаків, не знаючи, чи це їх спасителі, чи мучителі. Привикли були до жорстокої московської поведінки з полоненими, все одно здоровими, чи тяжко раненими, і ніяк не могли зрозуміти, що з ними поводяться по людськи.

Старий Варлам не тільки не знущався над москалями, але ще й приговорював жартівливо, потішаючи їх, що незабаром видужають і що лиш тоді, як попадуться Шелестовій сотні в якому бою в руки, то вона їх не оставить полуживими:

„У нас ти або достойник, або покойник, — друге від першого певніше“.

Тітка Магдалена зрозумівши, в чім діло, зіскочила зі свого воза і побігла Варламові на поміч. І вона, як усі здебільшого козачки, розумілася на ранах, і хоч не любила крови, то все-ж таки милосердя брало в неї верх над самолюбством. Своїми виплеканими, пухкенькими пальчиками легко і вправно доторкалася брудного московського тіла, та ще і жалувала, що бідні навіть білої сорочки на хребті не мають.

І дійсно, на москалях або жадного білля не було, або якісь брудні ганчірки поприлипали їм до ран. Привикла до чистоти й охайности українка, на силу поборювала в собі омерзіння.

Осмотрених веліла нести на свій віз під шкуратяну буду, бо там і сонце не так жарить і мушня менш дошкульно кусає.

Тітка Магдалена забула про недавні події, про своє невдачнєє кохання, про умичку і про цілутую історію, на яку ще перед хвилиною дивилася, як на головний і найважливіший момент в своєму життю, вона перенялася тим воєнним духом, пе-

ред котрим все інше блідне і щезає, як блідне й щезає саяво погідних зір при блеску бурливих блискавок.

Занята своїм ділом не завважила, як козаки ще одного москаля піднесли.

Тітка Магдалена глянула на тую останню жертву і коробку з цілющою мастею опустила.

— — — — —
Перед нею лежав Кирил Іванович.

XXIII.

Старий Авдій по виїзді сотника на війну цілу ніч не спав. Нічого „старшому панові“ не казав, але все таки тихцем приготувався до оборони. Добув із кривок, які йому тільки були відомі, старі заржавілі самопали, осмотрив їх, прочистив дула, понакладав скалки, приспособив порох і кулі і приказав парубкам, щоб не відходили з двору, бо ніч може бути неспокійна.

Замість одного сторожа, що звичайно з псом кругом хутора ходив, післав двох вартувати, наказуючи їх, щоб як тільки якого чужого чоловіка побачать, у ріг трубили.

Перешуміла буря, вплив місяць на небо, незабаром і світати стало, а чужого чоловіка не було. І на хуторі і в слобідці царювала тишина, ніби Запорожцева Гірка після відходу свого пана сумувала за ним.

Вернули нічні сторожі, парубки взялися за роботу і що лиш тоді старий Авдій заспокоївся.

Одно лихо минуло та другого треба було боїтися — а саме „старшого пана“.

Не легко буде виправдатися, як він стане і питається, де Магдалена.

До монастиря в ночі пішла ось і лист батькові лишила.

Де-ж був Авдій, що робив сторож, як вони пустили панночку з хутора серед ночі?

Довго бився Авдій з гадками, вже хотів до громадської тітки на пораду йти, але не було часу. Краще порадиться з Олесею. Її треба правду сказати, може в двійку вони якось і викрутяться з тієї халепи.

Олесі мабуть також цієї ночі не спалося.

Сходило сонце, як вона вийшла з шитвом до городу. Авдій назирцем пішов за нею.

„Панночко Олесю“, — почав, — „не жахайтеся, коли я вам щось скажу“.

Видивилася на нього, як на мисливого серна:

„Батько?... Кажіть, Авдію!“

„Ні, панночко. Пан сотник щасливо у похід виступив і дасть Біг так само щасливо верне, — і він і його молодий осавул“.

„Так тоді може дідусь нездужає?“

„І це теж ні, але... панночки Магдалени нема“.

„Тітки Магдалени нема? А це-ж знов що? Боже ти мій!“ — і пустилася в хату.

Авдій зупинив її:

„Хочби ви її зі свічкою в саме полудне шукали, не знайдете. Панночка Магдалена пішла в монастир“.

„Що це ви, Авдію? Насміхаєтеся з мене чи за дурну мене тримаєте? — Тітка Магдалена і — монастир?!“

Авдій скрутився:

„Не кажіть лиш нічого дідусеві, бо йому треба вірити, що панночка Магдалена в монастир пішла і лист на прощання оставила“.

„А на ділі?“

„На ділі її, та не жахайтеся бо... її боярин пірвав“.

Олеся старого слугу пальчиками за блискучий гузик взяла:

„Авдію! Чи ви спите, чи може випили лишню чарку? Що ви таке вигадуете!“

„Не вигадую я нічого, а суццю правду кажу. Нинішньої ночі боярин своїх людей за вами наслав, а ваша тітка замість вас дала себе пірвати“.

Олеся задумалася. В її оці зкрутилася сльоза.

„І ви це знали?“ — спитала з докором.

„Знав, панночко“.

„І не боронили, дозволили?“

„Не було сили боронити. Панночка Магдалена жертвувала собою, щоби вас спасти“.

Олеся очі руками прикрила. Авдій пильно дивився на неї.

„Авдію!“ — почала. — „Я такої жертви прийняти не можу. Кажіть, куди з нею помчали? Збіremo людей, не всі-ж на війну пішли, відібемо“

Махнув рукою:

„Пропало! Вони вже десь за семою рікою і за десятою горою. Нам тепер треба думати, як заспокоїти старшого пана. Боюся його гніву“.

„Але-ж тітка!“

„Панночка Магдалена дасть собі раду. Не ништя вона, але пан! Що нам з паном робити? Поможіть мені. Він вас так любить. Ви одні можете його заспокоїти, а нас нехай лає, нехай бє, щоб тільки собі не заподіяв лиха“.

„Дідусь крутої вдачі. Як перший гнів пройде, як перший жаль мине, тоді скаже: „не добра донька, батька старого оставила, знати її не хочу, навіть не згадуйте мені про Магдалену!“ Побачите... А всеж таки нам треба рятувати тітку Магдалену негайно. Чуєте, Авдію, негайно! Я не хочу, щоб вона задля мене страдала, а може й пропадала...“

„Авдію!“ — загуло із покоїв. — „Авдію!“

Старий слуга пустився до хати. Але Олеся зупинила його:

„Заховайтеся де. Скажу, що ви в пасіку пішли. Як перший гнів мине, прийдете“

І побігла до дідуся.

Застала його на ганку з листом Магдалени в руках. Очи йому горіли, сивий волос торчав, руки дріжали:

„Де Авдій?“

„У пасіку пішов“.

„Вбю як собаку. Він у змові з Магдаленою був. Він її поміг у монастир піти, може й відпровадив, підвіз!“

„У який монастир, дідусю? Що це ви?“

„Що це я? Читай! На, маєш, читай!“ — і пхнув її лист, а сам повалився на лавку.

Олеся проселебізувала тітчине письмо. Хвилину стояла ні в цих, ні в тих, а тоді кинулася дідусеві в ноги. Не плакала й не балакала нічого, лише тулилася до старого й цілувала його по-
пущав

Чула, як він із собою ооровся. Зразу, ніби не бачив її, не помічав, аж дріжучою рукою став гладити по головці і по раменах, все більше й більше любовно.

„Не добра донька. Старого батька покинула. Черницею захотілося бути, душу спасать, ніби то й на широкому світі спасення бути не може. Покійна твоя мама, хоч віддалася, а жила, як угодниця божа. Я певний, що вона вже в раю. А Магдалена все чогось окремого захочувала, царевича з казки; з нею все мені клопіт чималий був, вона і черницею у небо не проскочить. Ні, ні!“ — гримнув деревляною ногою. — „Знати її не хочу! Навіть не згадуйте мені про неї! Не було в мене і нема доньки Магдалени!“

„Дідусю! Так не годиться...“ — лебеділа неспіливо Олесь. — „Тітка Магдалена нічим не прогрішилася“.

„Нічим? А без мого дозволу, без мого благословення пішла. Це по твоєму ніщо?“

„Я не до того веду, дідусю. Тітка Магдалена добра. Вона виплекала мене. Вона за мною і про свою молодість забула. Вона дуже вас любила, дідусю“.

„Гарна мені любов! Не попрощавшись пішла. Ніби мене вже й нема між живими, ніби я труп“.

„Ви, дідусю, мущина. Не розумієте жіночої душі“.

„Яка розумниця мені!“ — обрушився. — „У жінок душі нема. А як є, то якась химера, не душа, а чорт зна що!... По вечері ще мені на бандурі грала, співала світських пісень, а за яку там годину-дві вона вже черниця. Вчора ще до боярчука зуби щірила, а нині в клобуку, чотки перебірає. Хіба-ж це душа? Тю! Немає в мене доньки Магдалени, навіть не поминай її. Не варта вона того!“

— — — — —
 Авдій неспіло підступив до ганку:
 „Доброї днини милостям вашим желаю!“ --
 проговорив зупиняючись на другому сході.
 Двоє грізних очей просверлювало його:

„Ти де нинішньої ночі бував?“ — загуло.

„Або що? милосте ваша“.

„Питаюся тебе. де ти нинішньої ночі бував? До громадської тітки на залицяння ходив?“

„Я спав“, — спокійно відповів Авдій, бачучи, що перша буря вже перейшла.

„Нічого ти вже більше й не вмієш, лиш їсти та спати“.

Авдій очі протер:

„Постарівся я на Запорожцевій Гірці, а догани такої уши мої ще не чували. Якщо я нікуди вже не гідний, так позвольте попросити вас.. У монастир за послушника піду, за воротаря“.

„І цей у монастир! Пошесть якась монастирська, чи що! Дам я вам монастир, чорти! Я вам такий чернечий устав придумаю, що попам'ятаєте мене. Монастир!...“

Олеся дідуся за шию обіймила:

„Дідусику, послухайте, що я вам пораджу“.

„Мовчи!“

„Які-ж бо ви сердиті. А в мене добра думка є“.

„Говори!“

„Дайте, я поїду в монастир“.

Стрепенувся і перехрестився тричі:

„І тая гуска теж поміж круків забажала!“

„Та ні, куди! Я тільки провідаю тітку Магдалену. Побалакаю з нею. Побачите, я її назад привезу. Позвольте мені поїхати, дідусю“.

„Не смій! В хаті сиди! Ще чого доброго й ти заверушишся по дорозі“.

„Або я перстінь, щоб із пальця покотилася. У нас один тільки дівочий монастир є і то не далеко. Як виїдемо зараз, так на обід у ньому будемо“.

„Але-ж він якраз по дорозі у Конотоп“.

„Так що-ж?“

„Туди стягається військо“.

„Наше, бо москалі давно вже Конотоп облягають. А нашого війська нема нам що боятися. Позвольте мені поїхати в монастир“.

Дідусь рукою перечив, а Авдій за виноград пішов і якимось дуже сильно кашляв.

Олеся крізь виноградові листки глянула на його перестрашено-здивоване обличча. Він моргав, морщився, кивав на неї, ніби знак її давав, щоб покинула таку гадку. Але Олеся й далі стояла при своїх: „дозвольте мені їхати в монастир“.

„Не борони козі ліса“, — рішився дідусь. — „Як хочеш, бери Авдія і ще двох-трьох парубків на конях і їдьте. Але ти, старий..., де ти до чорта дівся“ — звернувся до Авдія.

Цей зпоза винограду, мов винуватець який виліз і поклонився в пояс:

„Слухаю, милости вашої“.

„Але ти пильно мені дбай, щоби панночці лихо яке в дорозі не приключилося. У дівочий монастир панночку проведеш, але без неї мені назад не вертайся, бо лоб не твій“.

„Краще я остануся в Гірці“.

„Краще так, як тобі кажу. Йди й готуй повіз до дороги, цей з будою і з віконцем ззаду, він безпечніший“.

Авдій знав, що старому панові перечити нема що. Ще чого доброго деревляною ногою кине за ним. Сердитий він.

Поклонився і пішов у возівню.

За хвилину й Олеся туди за ним побігла, радувана, що уговкала дідуся.

XXIV.

„Сусе Христе!“ — бідькався Авдій. — „Та що ви, панночко, натворили? Чого ми поїдемо в монастир? Я-ж вам казав, що тітки там нема. Бог вість, у яке пекло заташили її московські чортяки“.

„Далеко не заїхали“.

„Коні добрі, хортами поскакали, не здоженемо“.

„Коні то легкі, так тітка Магдалена не дуже“, — всміхалася Олеся. — „Побачите, що вони ще й через річку не перебралися“.

„А пощо їм через річку? Їм щоб під Конотоп. Кругом Конотопу московські війська стоять“.

„А! Гадаєте, що наших нема?“

„Не знаю“.

„Але я знаю“.

„Десь ви всьо знаєте, хоч молоді“.

„Побачите, що наші вже там стоять і москалів не пустять. На сліди тітки Магдалени наскочимо, а як Бог дасть, то й зустрінемо її“.

„А якщо не зустрінемо?“

„Велике діло. Помолимося до Пречистої, жертву на монастир дамо, щоб батькові добре у похіді велося і вернемо. Тут і так тепер дуже скучно. Такий пустир, така нудота, що хоч по стінах дерися“.

Авдій головою крутив, осматрюючи старий повіз, котрий від смерти покійної сотничихи з возівні ще й не викочувався:

„Заманулося вам „вояжувати“, а мені в цей монастир, мов на другий світ“.

„Не крач, вороне старий!“ — кинула йому, ніби гнівно і побігла готувитися в дорогу, врадува-

на, що не сидітиме в хаті, бо тут тепер дійсно так пусто зробилося, мов по чумі. І не лише в хаті, але й у цілому дворі. Навіть Бровки, Рябки і всі другі кунделі усяких пород не лаяли і не рвалися на ланцюгах, тільки поховалися по своїх будах і жалісно зітхали.

Авдій гукав на парубків, щоби поспішали, бо хіба на ніч у монастир зайдуть, а сам добрий мушкет у повіз ховав і з порохом різки.

Верхових теж зазброїв, списами, мушкетами й шаблями. Гордо сиділи на конях, як козаки.

Заки Олеся переодяглася, віз підкотив під ганок. Верхові на конях герцювали.

„Чого-ж ти торчиш?“ — гукав Авдій на першого з них.

„Гони дорогою понад Шелестове озерце, через гай і не спи на коняці, й до дівок мені по полях не приглядайся, лише пильно роздивляйся кругом, чи де якого москаля не побачиш“.

„А як побачу?“

„Тоді нас звісти“.

„Як?“

„Китайку на спис почепиш й махатимеш“.

„Ага!“ — відповів козак і потис конем.

До дощинки позад повозу чіпали ящики з дарунками для монастиря.

Олеся в шовковім довгім шушуні верх звичайного вбрання, щоб порох не чіпався, з молитовником у руці і зі жмінкою пахучого квіття прощалася з дідусем. Хрестив її дріжучою рукою і благословив в дорогу.

„Авдію!“ — гукнув нараз. — „Внучечку тобі уручаю. Пильнуй-же її, як свого власного ока“.

„Спокійні будьте, милосте ваша. Пильнуватимем!“

„А не вири де по дорозі та не остав її самою“.

„Поживемо, милосте ваша, проживемо“.

„Так тоді двигайте з Богом табір“.

Чура приставив стільчик до повозу. Олеся вже одною ногою стояла на ньому, як дідусь покликав її до себе.

„А якщо ти побачишся з тіткою Магдаленою, то про мене її і не згадуй. Не кажи, що за моїм дозволом поїхала. Розумієш? Як хоче, нехай вертає, а як ні — не моє діло. Я вже доньки не маю“.

Що лиш тепер погадала собі Олесь, що самим дідуся оставляє, тільки зі сторожом нічним, з чурою та кривоногим пастухом.

І її зробилося жалко.

„Дідусю!“

„Що, дитинко?“

„А може би я не їхала, дідусю?“

„Ось тобі жіноча душа!“ — гукнув старий. — „Весь двір зворохобила, що їде, аж нараз — гов!“

„Бо як я вас самих оставлю?“

„Мене?... Дійсно... Добре, що пригадала. Мене-ж можуть порвати, або ще чого доброго скортить в дівочий монастир... Дурненька ти, Олесью. Ідь уже, їдь!“

„А всеж таки, коли-б так москалі...“

„Не бійся, — собак на них пущу! Ідь!“

І віз покотився до брами.

XXV

Вже давно тітка Магдалена не працювала так, як тепер. Літо, горяч, мушва, — треба було безнастанно то промивати рани, то води недужим подавати, то тверезити їх, бо з болю та від спеки змлівали.

Один на її руках сконав. Надто вже був куклями та списками подіравлений, не було як душі в такому не тілі, лиш решеті втриматися.

Того знов прийшлося тітці Магдалені хоронити, бо вона вже такої вдачі жінка, що з ким декількома словами перекинеться, до того і звикне, особливо, якщо це мущина.

Шелест до цього самаританського діла не мішався. У його своєї жури було більше, як треба. Наближалися до боевої лінії. Треба було дуже пильно вважати, щоб не вскочити ворогові в лабеті.

На ніч біля якоїсь слобідки розтаборилися.

Не палили вогнів, не співали пісень, щоб знаку про себе не давати. Зі слобідки люди до них приходили. Розпитувалися, яка це сотня і чи до москаля, чи до наших тягне.

Розказували, що днів тому три біля слобідки гетьманові війська проходили. Гарно вбрані, добре зазброєні, — гетьман Богданові скарби добув, щоб велику армію утворити.

„І гетьман туди ішов?“

„Ні. Гетьман, кажуть, татарів дожидає“.

І люди на спомин про татар важко зітхали. Це такий помічник, що за поміч каже собі дорого платити, — ясир бере.

„Кажуть, що й поляки з гетьманом у купі на москалів підуть“.

„Весь світ проти Москви“.

„Бо Москва всьому світові ворог. Всі народи хотіла-б у свої шлії вбрати“.

„Сильно прикрий народ“.

„І несправедливий“.

„Нахабний, а деруни!“

„Прямо живодери“.

Наріканням не було кінця. Але й без жалю не обійшлося. Всеж то одної віри народ. Один Бог, одна Матінка Божа. Воюючи з ними, — Бога гнівиш.

„Вони й Бога на московський лад хотіли-б перетворити. Ніби то в Києві й Бога нема, лиш у Москві. Нам треба свою церкву мати, свого митрополита, від Москви незалежного“.

„А дадуть-же ляхи? Не нажмуть вони нас гірш москалів?“

„Не нажмуть, бо гетьман зговорився з ними. Якщо побідять Москву, тоді поляки в покою Україну оставлять. Україна окремою державою стане“.

„Дав би то Бог!“ — не казали, а прямо молилися з глибин душі, бо всякому надто вже тая залежність надокучила була.

Шелест до розмов не спшився. Довідавшись від людей, що йому було потрібне й забезпечивши вартами табор, він простягнувся на свій грубий бурці, підібгав під голову кульбаку і заснув. Ніколи й ніде не спалося йому так смачно й солодко, як у поході і ніколи він не почував себе таким молодим і дужим, як тоді.

Ніч була тепла, від ріки повівав холодок, рахали жаби, шелестів очерет, зпоза хмар визирав місяць.

А недалеко перед ними, на кілька годин ходу, дві армії, як дві чорні хмари на себе надвигалися, московська й українська.

Бог війни в лискуцій, золотистій збруї на червоному коні пролітав над двома ріками й над болотами, чвалав довкола Конотопу й озиравав майбутнє боєвище.

„Бути грому великому“...

— — — — — — — — — —

Тітці Магдалені не спалося.

Надто різкий був перехід від хуторного до таборового життя, перехід, про який її ніколи й не снилося. Що правда дівчиною десятилітню, підхопнем неопіреним її не раз хотілося бачити війну, хотілося на такому коні, як змій, вганяти по боевищу, щоби після бою найкращому з козаків свою руку віддати.

Але були це забаганки діточі. Виросла, розуму набралася, явилися інші хотіння.

Аж тепер здійснилося те, чого собі дитиною бажала. Тітка Магдалена на війні.

Хоч не завдає вона ран, лише лічить, а всеж таки у воєнний круговорот попала, з котрого виходу нема. Та сама небезпека, що другим, грозить і її. Може ще й більша... Щоби не роздумувати багато, подалася до своїх недужих.

Лежали осторонь на землі, бо земля жар з хорого тіла витягає, „земля мати родная“.

Як тітка Магдалена приступила до Кирила Івановича, цей припіднявся і сів.

„Як ваше здоров'я?“ — спитала тітка Магдалена, не як полоненого, а як добре знайомого.

„Спасибі“, — відповів журливо. — „Потурбували мене прокляті гільтаї.“

„Дуже вас рана болить?“

„На те і рана, щоби боліла. Але куди гірше болить мене душа. Душею, а не тілом страдаю“.

Тітка Магдалена спочутливо глянула на його.

„Осоромився я, Магдалено Якимівно, на віки вічні осоромився. Краще-б у бою погіб“.

„Краще так, як Бог дає. Нехай славиться воля Його свята“.

„Добре вам казати, — „нехай славиться“, — коли ви на волі, розпоряжаєте собою, — але я! Погадайте, що я маю казати! Приймім, що визволюся з цих соромних пут, та як тоді його світлості покажуся на очі, як виправдаю втрату своїх людей?“

Магдалена мовчала.

Глянув на неї, побачив спочутливість у її очах і в тому напрямі перейшов до атаки:

„Покарав мене Господь за мою надто велику прихильність до — вас. Що тут правду скривать, покарав за грішну любов“.

„Грішну?“ — спитала ніби здивована, коли не обиджена.

Зрозумів, що вжив невідповідного слова. Поправлявся:

„Грішною була тая любов, бо для неї занедбав я свій обов'язок. Не сповнив приказу точно й безпроволочно, а обов'язок, Магдалено Якимівно, це свята річ і перше він, а тоді ти, перше служба, а тоді серце“.

І Кирило Іванович зітхнув.

Магдалена поправила опаску на його рані і зітхаючи й собі, відповіла:

„Не повинна я в горю вашому, Кириле Івановичу. Не повинна. І не вірю, щоби ви для мене терпіли. Причина вашого терпіння в Запорозькій Гірці осталася. А согрішили ви перед Богом тому, що дівчину-недолітку силою добути собі хотіли, так... так, не перече, Кириле Івановичу, не мене серце ваше так гаряче забажало, а її!“

Кирило Іванович кинув собою, як на сковороді лящ:

„Що це ви, Магдалено Якимівно, верзете? Коли я і думав про Олесю, так це на підпивку було, в ума помраченію бісовському, коли чоловік і не розбірає гаразд, що він робе. Одного хоче, а щось друге чинить, чорт би його побрав!“

„А пощо-ж ви тоді умичників на Олесю насилали? — кажіть!“

„Хамули окаянні! Хіба-ж я їм казав неопірену пташку з батьківського гнізда вибирати? По панночку посилав, а не по дитину, так мені Боже, дай найближчого бою діждати“.

„Не божіться, гніву Господнього не стягайте на себе“.

„Гадаєте, що брешу? Не вірите мені? Якже я вас можу впевнити?“

І задумався. А тоді хапаючи її за руку і притягаючи пристрасно до себе став уговорювати:

„От знаєте що, Магдалено Якимівно, знаєте що? Послухайте мене. Ходім-те з відтіля. Я не такий то вже й немічний, як вам здається. Дозвольте тільки перейти з вами попри сторожу й доскочити коня. А на другого ви сядьте. Помчимо, аж закуритесь за нами. Вибрешуся якимось перед начальником своїм, нехай його чорт, чого я дослужуся в них, воеводою мене не зроблять! Поїдемо в моє родове іміння, повінчаємося і тоді ви побачите на ділі, чи любив і чи люблю я вас, чи ні. Побачите, як я вмію любити, як вміє Кирило Іванович любити, гаряче, палко, вірно, ах страсте ти моя!“

Тітці Магдалені млісно зробилося на душі. Мід на устах почула, очі парою зайшли, жижки задріжали під нею. Перемріяні ночі, росисті ранки, томляче душні пополудня кинулися на неї, і пірвали її у свій солодко-жахливий крутіж.

Але нараз повіяло здоровим холодком від рідної ріки, заржали козацькі коні, залунав крик вартового: „хто йде?“ і вона отямилася. Пригадала собі сотника Шелеста і недавну з ним розмову, пригадала собі їзду в козацькому таборі, думки і мрії, навіяні рідними полями, і відсунула гарячу руку боярина від свого схвильованого лона.

„Кириле Івановичу!“ — промовила рішучо. — „Киньте такі гадки!“

„Не вмоготу, Магдалено Якимівно! Не вмоготу! Все одно, щоби ви мені казали кинути надію, що завтра сонце побачу, що завтра буде день. Все одно, щоби ви мені казали, живцем у труну лізти. Не кину я надії на щастя моє, так мені, Боже, дай найближчої битви діждати; гадки про законне подружжя з вами до віку я не кину“.

„А все-ж таки вам треба примиритися з гадкою, що воно неможливе“.

„Неможливе?!“ — крикнув боярин.

„Неможливе“, — спокійно відповіла Магдалена. — „Ви полонений. Навіть не пробуйте втікати. Поки ви під владою сотника Шелеста, поти вам волос з голови не впаде, а якщо загадаєте втікати, так вас вартовий убіє“.

„Не вартового я боюсь, Магдалено Якимівно, а вашої згоди чекаю“.

„Не діждетесь“.

„Чому?“ — спитався голосом, в котрім почу-
валося здивовання, змішане зі злістю. — („Що собі
тая хахлячка гадає? За мало чести її?“).

„Тому“, — цідила крізь зуби Магдалена, —
„що тепер війна. Не пора на женихання. Вороги
ми для себе. Ви москаль, а я українка. Москалі
Україну поневолити хочуть. Забути про те не
смію“.

„Не тривати-ж отсій проклятій війні довго“.

„Не знаю, як довго вона триватиме, але хоч-
би й помирилися наші з москалями, так я Укра-
їни не кину, і в Московщині навіть бояринею не
стану. Краще на Україні козачка, ніж у Москов-
щині бурлячка“.

„А я гадав...“

„І я гадала, Кириле Івановичу, але це були
тільки гадки, тільки гадки! — а тепер чую, що я
зле гадала“.

— — — — —
Побажала йому спокійної ночі, ще раз осте-
рігла, щоби не пробував утікати і пішла осмотрю-
вати ранених.

XXVI.

Олеся тітки Магдалени в монастирі не знайшла. Не розчарувалася, бо від Авдія знала, що її там нема що шукати. Але гадала собі, що переїдеться, може щось цікавого побачить і верне до діда на Запорозщеву Гірку.

Але куди там! Про поворот не було що й гадати. Скрізь учинилася така заверюха, що й носа за поріг не виказує.

По лісах та по дорогах снувалися відділи зазброєних людей так, що й угадати важко було, що воно таке, свої, чи вороги.

Від Безпалого відривалися купи козаків і пускалися на промисли, не вважаючи на те, що не в чужому краю промишляють, а в своєму, що своїм землякам кривду чинять, — не кому. Але не-вже-ж у них була яка совість?

Коли раз потягли руку не за правим українським гетьманом, за Виговським, а пішли на службу московського ставленика Безпалого, так уже й усяку честь, всяку совість згубили.

А москалі потурали їм, бо в них тільки й гадки було, щоб на Україні більший заколот учинити.

Як такі промисловіці по кількох днях відлуки від московського табору назад, обвантажені кривдою людською до нього вертали, так просто виправдувалися, що буцімто збилися вони зі шляху і насилу з рук роззвіреного хлопства вижопилися. Ромодановський ще їх й похваляв та обдаровував за вірну службу цареві. А якщо наткнулися на який підїзд вірних людей гетьмана Виговського, так брехали, що москалів покинули і до свого гетьмана втікають. І вгадай-же тут, де правда, а де брехня!

І від татар, що на підмогу Виговському прийшли, теж малі загони як тріски від пня відколювалися і своїм предківським звичаєм на села та на хуторі насакували, палили, грабували, насилували, як вороги, а не як союзники.

З такими, якщо який відділ Виговського зустрінувся, то винищував їх безпощадно, як розбишаків, як тичню голодних собак. Та заки це сталося, народові велика кривда діялася, бо татари, не маючи спромоги набратися ясир, людей безпощадно вбивали.

Але нікого так не боялися наші люди, як своїх власних ворогів, отсих дейнеків окаянних, що на заклик Ромодановського знову стали з усіх сторін стягатися.

Що тільки злого на Україні було, розбишаки, горлорізи, гній на ранах народнього тіла, роздряпуваних довгою війною, все до отсих дейнеків приставало, а москалі особлившою ласкою їх обділювали. Бо ніхто так легко з містами та селами, вірними гетьмачові Виговському, не справлявся, як вони. Вони то, отсі дейнеки, спалили і спліндрували Лубни, Чорнухи, Горошин, Пирятин, Лохвицю, вони в Мгарському монастирі, не лише монахів, але й ікон чудотворних не пощадили, гроші заховані в стінці добули і таку шарпанину затіяли, що аж Ромодановському довелося їх уговкувати, мов собак від стерва, від пограбованого монастиря відганяти.

Ось недаром то й приказують люди, що свій ворог гірший від чужого, а вже від дейнеків гіршого ворога не було.

Москалі боялися своїх воеводів, татари оглядалися, що їх мурзи скажуть, поляки числилися зі своїми намісниками та всілякими другими старшинами, котрих у їх водилася сила силенна, а дейнекам „море по коліна!“ Вони ні Бога, ні людей не боялися. Втративши честь козацьку і позбувшись совісті людської — були вони до всього спосібні. Бо невже-ж можна чого доброго сподіватися від людей, що на ворожу службу підуть і разом із ворогами свій рідний край руйнують? Невже-ж мо-

жна за чоловіка вважати такого українця, котрий казав: „як є один Христос, так нехай буде один цар для москалів і для українців“.

А дейнеки якраз так казали. І не так їм царя хотілося, як тої вічної сваволі, котру цар на Україні дозволяв чинити. Ось чому то вони московську протекцію під небеса вихваляли. Тому то Олесь нікого так, як отсих дейнеків не боялася, — перед ними дійсно ніхто безпечним не почувався. Нема такого городу, села, хутора, навіть такої загороди, щоби своїх невдоволених людей не мала, або сусідів лихих. Оттії то невдоволені, як тільки дейнеки денебудь і появилися, зараз приставали до них, показували їм всі тайні входи й виходи, зраджували що, де, і як заховано і вкупі з ними остаточну загибель всякому добру, всякому пожитку готовили.

Коли-б не те, Олесь, побувши в монастирі днів два-три, вернула би на Запорожцеву Гірку. А так ігуменя й черниці навіть слухати про те не хотіли:

„Не пустимо нашої сотниківної“ — казали, — „гріху такого на свою совість не приймемо“.

І Олесь мусіла в монастирі оставатися.

Що правда, кривди їй тут не було, хіба що годин три, коли не більше, доводилося що днини на молитвах, в монастирській холодній і тремнуватій церкві пробувати. Але зате біля монастиря ріс великий сад, черниці розвели чималий город, в квітнику цвіла квіток сила силенна та ще й олені по саді бігали і лебеді плавали по ставку. Не турбувалися вони війною і не боялися небезпеки.

Та ще й тому не скучала Олесь, що день і ніч монастир, мов твердиня яка, до оборони та облоги спосібна. Скрізь варті стояли з челяді монастирської та з людей, які туди з сусідніх сіл постягалися, почувуючи себе безпечнішими поза мурами, як поза сільськими плотами.

Не одну ніч Олесь й собі на варті перестояла, бо кров батьківська, козацька тягнула її більше до шаблі, як до ігли, котрої вона ще дитиною малою не злюбила і бувало нарочно колола себе в палець, щоби мати й тітка до шитва її не силували.

Найгірше було старому Авдієві.

Цей ні в день, ні в ночі не мав спокою. Турбувався Запорожцевою Гіркою і старим паном з деревляною ногою, щоби їм що лихого не сталося. Полетів би туди, перебрався би за діда бандуриста, бо таки гарно на бандурі грав, або за ченця послужника, бо й так борода йому виросла чимала, — але якже йому панночку самою лишити? Мов на жару сидів.

Аж ось одної ночі посол із Запорожцевої Гірки прибув, підпаяч від худоби. Цей заспокоїв старого Авдія. На Запорожцевій Гірці, казав, тихо, хоч мак сій. Тільки старий пан деревляною ногою постукує. А про ворога ні слуху, ні диху. Москва до решти під Конотоп постягалася. Татари туди не приходили, одним словом на Запорожцевій Гірці війною навіть не пахне.

Перебув цей посол у монастирі ніч і днину, а другої ночі назад вернувся, босий, без капелюха, мов відірваний від гиляки, бо тільки такому й можна було незайманим, куди завгодно, перекрастися, покладаючися на те, що голий розбою не боїться.

Відітхнув старий Авдій, довідавшись, що Запорожцева Гірка безпечна і що старий пан про свою внуку добрі вісти дістане, але не заспокоїлася Олесь.

Якже так! Бути недалеко Конотопу і не бачити війни! Може в друге такої нагоди й не буде, щоби побачити?

Цілими ночами тільки й думала про те, якби то вистрибнути з монастиря та дістатися до своїх, до батька й Петруся, бо гадала собі, що всі вони одною лавою стоять, на ворога чекаючи. Де-ж її знати було й розуміти, яка то велика річ битва з ворогом, котрий мало не сто тисяч війська кругом Конотопу зібрав, щоб розправитися з гетьманом Виговським, якому за мало було гетьманської булави, а якому забажалось княжої корони й самостійної української держави.

Олесь читала в монастирі універзали гетьмана Виговського до всього війська козацького й наро-

ду українського, в яких він оповіщав про причини, які зневолили його війною на москалів іти.

„Мають нас насильно“, — писав гетьман, — „полякам віддавати, так краще приставаймо до Польщі добровільно, забезпечивши собі широкі права, а то Москва хоче перше мене з цілою старшиною життя позбавити, всі вольности наші показувати, тільки десять тисяч козацтва залишити, а решту перемінити в холопів, хоче і Польщу і Україну підвести, щоб і одну і другу на віки собі покорити“.

І читала Олеся в монастирі **великий** універсал Ромодановського, в котрім він гетьмана Виговського малював як брехуна і клеветника, що на двох стільцях їздить, раз Польщі, то знову Москві підлещуючися, а на гадці все таки одно тільки має, а саме якби то український народ під шляхецьку кормигу віддати, унію завести, православну віру на наругу езуїтам виставляючи. Та ще натякав Ромодановський на те, що гетьман з тих податків, які по Україні збиралися, а які призначені були на плату козакам, зтяжні, чужі відділи з поляків, сербів, угрів, тощо содержував, а решту для себе забірав, кривдою народньою багатіючи. Від людей, що до монастиря прибували, чула, немов-то Пушкарівці знову голову високо підносять, за царем, а проти гетьмана свого власного обстоючи.

Чула, що гетьманів аж трьох на Україні появилася, бо крім Виговського, законного наслідника покійного Богдана Хмельницького, суддя генеральний Безпалий гетьманом проголосився, а бунчужовий товариш полтавського полку, Гискра теж своєї буцім то якоїсь булави добровільно зректися не хотів. Коли ще й Юрася Хмельниченка туди зарахувати, бо й за ним деякі голосилися, щоб по батькові Україною правив, так тоді виходило би, що на Україні аж чотирох гетьманів нараз узлося, як у Москві був тільки один цар, а в Польщі один король.

Начиталася й наслухалася Олеся про туя нашу розтїк чимало і хоч це не дівоцька річ такими ділами турбуватися, а всеж таки молоде її серце

кервавилася, бо бачила вона, що така шарпанина до доброго не веде, і що незгода наша домашня гірше небезпечна для нас від усякого ворога чужого.

І вже не тільки бажала вона собі побачити битву і своїх найближчих, батька й милого, як вони у тій битві б'ються, але й розгорілася бажанням силами своїми слабими гетьманові у великій потребі пособити, щоби він побідив та лад на Україні запровадив, щоби у бою з москалями вийшов таким-же переможцем, як у недавній боротьбі зі збунтованим Пушкарем.

І з тої пори не було їй спокою. Чи молилася у церкві, чи за трапезою з побожними черницями сиділа, все їй тільки одно на гадці й було, якби то з монастиря до козацького табору проскочити.

Злегка натякала про це старому Авдієві, але він і слухати не хотів.

Аж ось добігла до монастиря чутка, що з кінцем мая (ст. ст.) Ромодановський і Куракін за намовою протопопа Хвилимоненка з козаками Безпалого Ніжин добувати ходили і що там чимало нашої крові пролилося і чимало втрати всілякої було, бо й наказний гетьман Скоробогатенко в московську неволю дістався. Потішилася Олеся, коли втікачі принесли щасливу вістку про перемогу гетьманського війська під Шаповалівкою, де гетьман в руки свої Силку дістав і до гармати його для постраху прикувати велів. Може він це й нерадо зробив, бо Силка, хоч і супротивник його, а все-ж таки лицар був хоробрий, чести козацької і слави гідний. Але-ж лад якийсь і послух мусить бути. Годі гетьманові бунтарів проти влади своєї безкарно пускати.

Досить гетьман ласку свою збунтованому Миргородові показав, братерськи їх провідникові бунту Степанові Довгалеві руку простягаючи і всім прощаючи провини — а хіба-ж воно нащо здалося?!

Скрізь бунти й бунти. Схвилюваний народ сам не знає, що йому робити і куди йому хилитися. Найкраще хилитися, куди вітер повіє. Він так

і робить. Як треба, то піддається гетьманові, а як ні, то впевняє москалів, що мовляв, нехай тільки цар більші потуги пришле, то ціла Україна під його владу радо піддається, вічного мира собі бажаючи а той мир що лиш тоді настане, як буде один Бог на небі і один його намісник, цар на землі.

Шуміла Україна як схвильоване море.

Як вітер море, так її покійний Богдан Хмельницький розбурхав.

Його колишній писар, а теперішній гетьман, Іван Виговський, ніяк тієї хуртовини втихомирить не може. Що на одному місці хоробрим своїм мечем лад заведе, то на другому неспокій вибухає. Україна у вулкан перетворюється.

Тільки в конотопському замку два хоробрі полки, ніжинський та чернігівський, гуртом чоловіка тисяч чотири, якраз перед наступом москалів сіли, так і дванацятий тиждень хоробро відбиваються. Подумати: третій місяць триває облога!

І чого вже не роблять москалі, яких підступів не беруться, а Конотопу їм ніяк не здобути.

Послав Трубецький до Гуляницького листи, ласку царську козакам обіцяючи, так вони пальбою йому відповіли.

„Ми сіли на смерть“, — з валів йому гукали, — „не дамо міста!“

Вдавав Трубецький, немов-то він від облоги відступив, військо своє від Конотопу аж під Борзну виправляючи і під Борзною Василя Золотаренка, шурина Богдана Хмельницького побиваючи, але Гуляницький і тоді москалям не повірив, Конотопу не кинув, а на відбій чекав, знаючи, що Виговський на підмогу йому прибуде.

Трубецький зі злости скаженів.

Казав кілька днів і кілька ночей безперестанно з гармат на город бити.

Кілька днів і кілька ночей хоробра залога на валах в огні стояла, мешканці пожар, гранатами спричинений, гасили, і москалі, ані твердині не здобули, ані городу спалити не могли. А між тим козаки ще й на москалів випадали, важкі втрати їм завдаючи, хоч і таке бувало, що один на десяток ішов.

Боже ти мій, якого то лицарського чуда козацький народ не докаже, як тільки він духом єдності пройметься, як тільки всякий зрозуміє, що перед ним нічого третього й бути не може, а тільки смерть або перемога!

Таким саме духом пройнялися хоробрі оборонці Конотопу і тому то він на злість Трубецькому, Ромодановському, Куракінові і всім силам царським третій місяць хоробро держиться і здаватися навіть не гадає.

Гадав було Трубецький глибокий рів кругом городу землею засипати, щоби скорше на вали дістатися. Козаки дивилися на тую їх даремну роботу і не спиняли її. А як тільки Москва велику силу землі назвозила та в рови понасипувала, тоді нараз смертельним вогнем землекопів царських до відступу приневолювали, а самі тую землю з ровів на вали відкидали, від чого рови ще глибшими, а вали ще куди вищими чинилися.

Так тоді і тая праця не на шкоду, а на користь хоробрій залозі виходила.

Не здобути москалям Конотопу, не здобути!

Такою гадкою потішалася Олесь, навіть на хвилину одну не сумніваючися, що слушна й справедлива наша справа побідити мусить, бо якже воно й було би, коли-б справедливість не побіждувала на світі! Монастир, читання святих книг і розмови з черницями скріпляли в душі Олесі віру в справедливість Божу, але разом із тим кріпилася в ній думка, що віра без діл мертва єсть.

За мало вірити в перемогу України, казала собі Олесь, — треба й ділом тую віру скріпляти, щоби вона дійсно перемогла. Черниці варили цілющі масти на рани, прали, сушили і краями тонке, льняне полотно на перевязки ран, пересівали крізь сита всякі зела, перебирали і мішочки наповнювали липовим цвітом, — все те, щоби доставити нашим раненим після рішучого бою, котрого з дня на

день сподівалися і то недалеко, миль дві-три від монастирських мурів.

Олеся пильно їм помагала, але для неї була це оттака собі звичайна робота, а не діло, до якого рвалося її серце.

І — вона рішилася...

XXVII.

Ранним ранком, коли ще хрести на монастирській церкві золотом гарячого, літнього сонця не обливалися, вибігла Олеся на леваду. Червоними сап'янцями струшувала срібну росу з буйної трави, що тут, то там квіткою невиданою процвітала, пташки будилися і зачинали співати, побачивши її, коні переставали траву скувати і голови до неї повертали.

Погідний ранок росистим холодком проймав її і додавав відваги. Після ночі, пробитої у низькій келії з навислим склепінням, світ здавався таким безмежно широким і високим, душа рвалася до діла, на плечах виростали крила. Ось-ось і розпустиш їх і полетиш далеко-далеко!

Збудила конюха, що спав, поклавши голову на кульбаку:

„Сідлай два коні. Поїдемо!“

Здивовано глянув на неї.

„Чого дивишся, як теля на мальовані ворота. Не бачив мене?“

Усміхнувся. бо годі було дивитися на Олесю і не радіти.

„Спішися — їдемо!“

„Куди?“

„На другий світ“.

„Гі — гі!... А Авдій?“ — спитав трівожно.

„Авдій ще спить. Невже-ж ми не справимося без Авдія?“

Це його в гордошах підбило.

„А вже-ж що справимося. Чому-б то ні! Авдій старий. Він тільки й молився би з ранку до ночі та черниць слухав“, — притакнув хлопець,

прочуваючи якусь пригоду, а до пригод він був великий охотник.

„До Запорожцевої Гірки вертаємо?“

„Не розпитуйся, а коней лаштуй! Чуєш?“

За хвилину коні окульбачені ухами стригли, бо гень-гень за лісом чути було перші гарматні стріли.

„Стріляють“, — казав хлопець.

„А ти боїшся?“ — відповіла Олеся.

„Я ні, але панночка“.

„Не чула я, як стріляють“, — і зневажливо за-
копилила губи, сідаючи на свого коня.

„Якже так. ні без чого?“ — здивувався конюх.

„А ти-б гармату хотів з собою тягнути? Не бачиш, за поясом маю пістоль“.

„Але я? Я не маю нічого“.

„Маєш коня“.

„То добре, щоб утікати. Беріть і мого та їдьте в гайок, а я по шаблюку скочу“.

— — — — —
За хвилину доганяв її з шаблею, більшою, як сам, аж розсміялася Олеся.

„Не смійтеся, я вже нею татаринів голову, як маківку зрубав“, — похвалявся і таку вісімку у повітрі написав, що Олеся здивувалася.

„Мене дідуньо від малої дитини шаблею рубати вчили, а з пістолі я ворон у лету стріляю. Тільки жду, щоби проскочити у Січ“.

„Ще мішок каші зіш. заки проскочиш“, — відповіла Олеся, жартуючи з хлопця.

Він був одноліток з нею, але вона, як дівчина, дивилася на нього з гори, не як на дитину, але й не так, як на чоловіка, поблагливо, от, мовляв, як виросте, то помудріє. А він знов за силу й відвагу своєї панночки зломаного шага не дав би.

„Нікуди вони не годяться, отті жінки, хіба до печі і до ігли, та ще“ — і хлопчисько зітхнув. — „Але що гарна, то гарна, за такою і до пекла пішов би“.

Так виправдував свою нинішню нерозважну їзду туди, де ревіли гармати та ще без повідом-

лення старого Авдія, під наказами якого остався.

Не був дурний. Розумів, що з Олесею далеко не заїде, не дальше як п'ід кулі. А якщо матусине благословення відверне ті кулі від нього і він щасливо на Запорожцеву Гірку проскочить, то не мине його березова каша. Бо як-же так, послухати дівчину і пхатися чортові в зуби та ще два гарні коні на небезпеку наражати. Навіть козаки не лиш москалі й татари, хто будь, як побачить хлопця й дівчину на таких гарних конях, то відберуть а їх простромлять або простріляють або просто поскидають і — манджайте собі, куди завгодно!... Погано він зробив, що панночку послухав.

„Але якже не послухати її?“ — питався самого себе, дивлячись на Олесину пишну вроду.

Була середа, дня 28. червня ст. ст. Повітря мерехтіло, як звичайно ранком, коли має прийти гаряча днина.

Долом стелилася синювата мряка, ніби земля будилася зі сну й позіхала. На травах, що вибуяли в хлопа, й на квітках, котрих скрізь було більше, ніж у панському городі, жемчужилася рясна роса, — вивірки по деревах скакали. Аж отсе тії трави й цвіти спаленіли нараз румянцем гарячим і обдилися сяйвом золотистим.

Це за Олесею і за її товаришем сходило велике, гаряче, українське сонце.

Хлопець зняв шапку з голови й перехрестився. Олеса шепотіла молитву. Обидвое забули на хвилину, куди й пощо вони їдуть, їх розмолені душі потонули в забуттю, мов у купелі чудотворній.

Аж гукнув вистріл, один, другий, третій і розливіста луна покотилася лісами й полями.

За кожним разом коні ухами стригли і здригалися.

„З гармат валять!“ — завважив хлопець.

„Еге-ж“, — відповіла Олеса, ніби це для неї хліб насущний.

„Мабуть і битва недалеко“.

„Мабуть... А невже-ж ти не хочеш побачити битву?“

„Хочу“, — притакнув хлопець і даліше їхали мовчки, крізь ліс, що дріжав усіми галузками, ніби боявся, щоб і на нього не почали стріляти.

„Кажуть“, — почав хлопець, — „що після великого бою, злива буває. Кров сполокує з землі“.

„А ти з цукру, що зливи боїшся?“

„Я не боюся, я тільки кажу, що від дідуня чував. Вони в різних боях бували. Під Берестечком теж. Про Богуну розказували“.

„Богун гарний був“.

„Кращого очі людські не видали“.

„Може побачимо його“.

„Може, бо кажуть, що де найгірша битва, там він є“.

„А що більше розказував тобі дідусь?“

„Казали, що після одного бою, небіщики знімалися з землі, кидалися на себе і даліше билися, як живі“.

„Небіщик битися не може, бо тіло його сили не має“.

„Тіло ні, але дух. Духи билися з собою. Духи теж воюють, панночко, лиш ми їх не бачимо“.

„Не знаю. У святім письмі того нема“.

„В письмі всього бути не може“, — рішив з повагою хлопець.

Виїздили на лісову поляну.

Тут побачили валку людей.

Декілька возів, навантажених усяким добром, навіть колиски верх усього стояли, за возами корови зажурено ступали, бляли вівці, підстрибував бородатий цап, великий охотник до всяких мандрівок. Жінки з немовлятами на руках щось живо розговорювали з собою, муштини наслухували реву гармат, турботно похитуючи головами.

Порівнялися й поздоровилися. Валка зупинилася на хвилину.

„А ви-ж, дітоньки, куди?“ — спитав сивий дідусь, пихкаючи коротку люльку й підпираючи бороду високим кійком. Не дожидаючи відповіді, радив: — „Вертайтеся! Там бій. Ще гірший, ніж був учора. Бачите, ми в монастир з-останками нашого добра втікаємо“.

„А ми отсе з монастиря їдемо“, — відповіла Олесь.

„А який це був бій учора, дідусю?“ — питалася.

„Не чули?“

„Ні, не чули, кажіть“.

„Великий був бій, дитино, великий. Сам гетьман козаків на Москву провадив“.

„Сам гетьман?“

„Еге-ж, Іван Виговський, бо гетьманів у нас тепер багато, чорт би їх побрав, оттих ставлеників московських та дейнецьких, тю!“ — і сплюнув. — „Отож учора, у второк, бо нині середа, правда?“

„Так, середа, дідусю“...

„Учора гетьман Виговський, залишивши над своїми потугами Степана Гуляницького, брата того, що в Конотопі замкнувся, з кількома тисячами та ще з султаном Нурадином на той бій річки Соснівки перейшов. За Соснівкою вони розділилися, бо Нурадин зі своїми татарами до урочища Торговиці подався“.

„І що, що?“ — наглила його Олесь.

„Гадка в Виговського така була: він з одного боку, а Нурадин з другого наскочать на москалів, а тії побачивши, що сили в напасників невеликі, кинуться на них, відступлять від Конотопу і поженуться за козаками й татарами. Тоді обложені вискочать з городу і зачнуть москалів на тилах жарити. Так заженуть вони їх на козацько-татарсько-польські потуги, що того тільки й чекають, щоб москалі на них перші напали“.

„І заманив їх гетьман?“

„А вже-ж, що заманив. Виговський, хоч пан, але бється як козак, то йому треба признати“.

„Біля покійного Хмеля чимало він навчився“, підхопив гурт.

„Чи один біля Хмеля був, а не навчився того. Голову не про свято носить. Голова в нього добра“.

„Ото-ж москалі заскочені знечевя, перестрашилися і пішли в розтіч“.

„Чортові діти, до грабіжі вони хоробрі, але в бою нікуди не годяться“, — загуло кругом.

„Не кажіть того“, — перечив дідусь. — „Буває, що й москалі хоробро бються“.

„Як мусять“.

„Ніхто не бється, як не мусить. Кожному життя миле. Ото-ж гетьман застукав москалів і вони кинулися тікати, хоч їх десятьох на нашого одного було“.

„І що? І що?“ — питалася Олеся, бо з цікавості аж горіла.

„І набрали наші чимало коней, натовкли чимало москалів, загорнули декілька гармат та всякої зброї, але Москва похопилася, що в Виговського не великі сили, Пожарський наладив якомсь стрій, повернувся і...“

„І?“

„І наші подались за Соснівку“.

„Подалися за Соснівку“, — сумно повторила за дідусем Олеся.

„А вже-ж, що подались, бо того тільки й хотів Виговський, щоби їх за собою заманути й потягти на свої головні сили“.

„А вони не пішли?“

„Не пішли, бо вечір учинився. Ніч битву сплила. Але нині, раннім ранком почалася вона на ново. От, чуєте, як гармати грають, О! це наші, а це московські, о, як ревуть“.

Гармати дійсно ревіли, як дикі тури, аж здавалося, дерева підскакують у лісі.

„Нині буде тут такий бій, якого давно вже не бувало. Такої сили москалів, як тепер, земля ще наша не видала. І Трубецький і Пожарський і Бутурлін і наш проклятий Безпалый, чорти-б йому писок лизали, — кого там нема! Сто тисяч тієї сарани настягалося. Вертайте, панночко, з нами. Але я і спитати забув, хто ви такі“.

„Я сотникова Шелестова донька, Олеся, а це наш конюх“

„Тимохвія Осиповича донька? — спитав дідусь.

„Еге-ж, того самого“.

„Знаю його, знаю. Колись ми разом у походах бували. Він учора теж з гетьманом за москалями ганявся“.

„Що ви кажете, дідусю?“

„Те, що чуєш, дитино. З сотнею своєю виступав. Кажуть великої слави набрався“.

Олеся, мов засоромлена голову опустила.

„А його осавул?“ — ледви чутно спитала.

„От що тобі знати заманулося!“ — усміхнувся старий. — „І осавул теж хоробро бився“.

„А цілі вони?“

„Вчора були цілі. Сам бачив, бо ноччю до козацького обозу підходив. Шелестова сотня з краю стоїть, у захисточку, добре її гетьман примістив. Як виїхати з ліса, то в кого добрі очі, той і догляне“.

„Боже ти мій!“ — аж скрикнула Олеся. — „Догляне?“

„Еге-ж, коли не попересували боєвих частин, бо кажу тобі, там бої ідуть. Вертайся. Небезпечно. Куля розуму не має. Ще яка, не дай Боже, в тебе попаде, замість у ворога“.

„Я не вернуся, дідусю!“

„Ов!“

„Я такий обіт перед Пречистою склала, що до своїх піду“.

„А що-ж ти там допоможеш, дівчино?“

„Ніхто не знає, до чого він придатися має. Може і я до чого придумаю. Оставляйте здорові!“ — і торкнула острогами коня.

„Стрівай!“ — гукнув за нею дід. — „Якже воно було би, коли-б я Тимохвія Осиповича доньку самою пустив. Та-ж він мене на страшний суд позвав би, коли-б з тобою щось поганого приключилося“.

Кажучи це, відіпняв від воза коня, поправив на нім кульбаку і ногу встромив у стремя. В цей момент, мов відмолод. Десь і плечі йому розпротувалися і очі повеселішали, розгорілися.

„А добудьте мені з воза дрючину!“ — гукнув на своїх. — „Бачу, що мені своєю смертю не вмірати!“

„Діду, а ви куди?“ — почувлися голоси жіночі.

„Куди? А по смерть собі їду. Не бачите?“ — І засміявся. Але скоро споважнів і промовив голосом рішучим: — „Що-ж то ви хочете, щоби я осоромився на старість? Дівчина, неопірена пташка, тай тая зі свого гнізда вихопилася і на бурю летить, а я, колишній запорожець, з бабами і дітьми маю в монастирі акахвист відмовляти. Ні, ні, не буде того, не буде!“

Почувши такі докірливі слова всі мушчини, що з валкою тягнули, заметушилися. Стали витягати з возів рушниці і ратища, стали коней сідлати. Жінки й діти зняли плач. Дідусь повернувся до хлопів:

„Усім вам іти годі, бо навіть коней зайвих стільки в нас нема. І жіноту мусить-же хтось у монастир відвести тай монастиря від усякого припадку обороняти. Буде так, як я вам скажу!“

„Кажіть“, — згодилася валка.

А тоді дідусь, що сильніших і що молодших мушин вибрав, обділив їх збруєю, поблагословив вози з жінками й дітьми, що на них сиділи, і з усім добром казав поспішати в монастир, та молитися за дідову душу, бо вона в його тілі не дуже то крепко сидить. Хто зна, чи не вихопиться нині і не полетить до товаришів своїх, що покинули його під Жовтими Водами, під Корсунем, під Берестечком, під Батогом і у всіх тих других боях, котрим він уже і лік¹⁷⁾ згубив.

Валка з жінками і дітьми, з коровами й цапом, великим охотником до мандрівних пригод, потягнула під проводом кількох старших мушин туди, де понад верховіттям дерев мерехтів у сонічному сяйві золочений монастирський хрест.

Дідусь довго дивився за ними, а тоді повернувся до свого гуртка:

„Армія вперед!“ — гукнув і розсміявся широко, аж ліс почав шуміти веселіше.

¹⁷⁾ число.

XXVIII.

Як виїздили з лісу, то замість синього неба, побачили сірі клуби диму, що ніби морські хвилі, ніби хмари вітрами порозривані, клубилися та снувалися по широких долинах над річкою Соснівкою, гень аж до Сейму.

В тих димах щось снувалося, переверталось, бушувало. Задалеко було, щоб можна побачити людей, але по шумі й гуготі і по гугутінню гармат знати було, що там збувається оце страхітне видиво, котрому на імя битва.

„І в тому пеклі“, — погадала собі Олеса, — „мій батько з Петрусем. Там може й рішається наша доля. А я мала-б у монастирі сидіти?“

Ще вона й не подумала того, як почувся тупіт кінських копит. Якийсь їздець здоганяв їх на спіненім коні.

Дідусь зупинив на хвилину похід своєї „армії“.

„Це свій, бо ворог одинцем на нас не нападе би“.

І дійсно був це свій.

Розхристаний, задиханий, потом облитий причвалав до Олесі старий Авдій.

Конюхові душа в п'яти влізла.

Але Авдій навіть не глянув на нього, лише до Олесі пристав:

„Панночко, а ви-ж куди? Якже це? Як ви могли?“

„Заспокійтеся, Авдію. До батька йду“.

„Я відповідаю за вас. Не дозволю на таке божевілля. Вертайте в монастир!“

Його голос звучав так грізно, немов то він не до своєї панночки балакав, а служниці своїй приказ давав.

Дідусь зрозумів, що тут діло скрутне, бо Шелестова донька в батька свого вдалася і поступатися не любить:

„Товаришу!“ — озвався до Авдія. — „Лиши дівчину, нехай і вона битву побачить. Дітям своїм колись розкаже, хоробрих козаків на світ приведе. От краще ставай біля мене. Поїдемо разом. Не дамо твоїй панночці кривди зробити. А як згинемо вкупі, так що-ж! І таке нераз бувало. Подай-же руку, старий!“

Авдій глянув на діда і ніби його хто зимною водою облив. Цей дід нагадував йому колишніх товаришів, нагадував молоді літа. Не надумуючися довго простягнув до нього руку:

„Правда твоя, батьку. І в монастирі не дуже то безпечно“.

„Ніде нині не є безпечно, брате. А перед смертю і в печі не заховатися. Знайде тебе проклята“.

„У полі може воно й безпечніше, як за дряхлими монастирськими мурами“.

„У полі місця доволі. Не люблю я тієї діточої тісноти. Набий собі люльку моїм тютюном“.

Закурили, бо коням треба було передих дати. Сонце вже таки добре припікало.

„А куди-ж нам тепер?“ — питався Авдій дідуся.

„Я так само знаю, як ти“, — відповів цей.

„Вчора знав, як війська стояли, а нині хіба по стрілах можу пізнати, звідки котрі стріляють. Але стривай. Є тут таке дерево, що з нього гень аж поза Сейм видно. Полізу і побачу“.

„Ти?“

„Гадаєш, не видряпаюся на дуба? А очі я теж не даром у лобі ношу“.

Підіхали до того дерева, старий став ногами на сідло, вхопився гилляки, підскочив, як хлопець, що за грушками на грушу лізе і тільки гилля за ним затріщало.

Олеся не втерпіла. Пішла його слідом.

Даром благав її старий Авдій. Вона, як оса-вул до дідуся пристала.

На другій гіляці примістилася. Деякі вітки повідгинала, чимало листя хутенько з тих віток пообривала, і ніби крізь зелене вікно далеко перед себе гляділа.

Хвилину не бачила нічого.

З болот піднімалися останки поранкової імлі, її місце курява і пилюга займала, після кожного вистрілу дими, великими брудними ганчірками снувалися.

Ніби весь копіт, весь дим зпонад Десни, Сейму і Сосниці в туя долину збігся і великою, мутною, сивою, аж чорною хмарою понад нею повис.

Аж повів вітер від сходу і туя хмару трохи на захід посунув.

Тоді Олеся побачила вузку, синю стрічку, що аж по виднокруг химерними ізгибами викручувалася. А як гаразд у туя стрічку вдивилася, то заважила, що в одному місці крізь неї ніби гадюка довга, груба, різноцвітна перевалювалася. То червоні, то жовті цятки і перстені на тій гадюці вилискувалися, то грубшала вона, то знов тоншим валком витягалася, іноді таким тонесеньким, що здавалося, ось-ось і прорветься.

Іноді тая потвора спинялася і тоді ригала наперед себе огнем, сіркою, димом, як гаспид на образі страшного суду під окапом церковним.

„Бачиш, дитино?“ — спитався дідусь.

„Бачу“, — відповіла Олеся. — „Що це таке?“

„Москалі крізь Сосницю по мості переходять“.

Олеся очі туди впялила.

„І багато-ж бо їх!“ — аж крикнула трівножно.

„А вже-ж що не мало. Тисяч з трицять, коли не більше. Пожарський половину московської армії зпід Конотопу проти наших двигнув“.

„А наші де?“

„Наших звідси не видно. Гетьман головні свої сили перед москалями у захисточку доброму заховав, а татари направо до урочища Торговиці пішли“.

„Боже ти мій! Звідки тих москалів стільки набралось! Та-ж вони наших залють!“

І дійсно москалі крізь Сосницю перейшовши, по широкій долині розливалися. Ніби тая гадина крізь річку переповзла і тепер по зелених лугах крутилася, перстенилася, ізгибами грубими, важкими, товстими на супочинок лягала.

Це Пожарський полчища свої боевим строем порядкував, гармати на вигідні позиції підкочував.

Ще сонце не сходило, ще навіть не розвиднювалося, як він тую роботу почав, а все ще військо його плило і плило, ніби долину цілу затопити взялося.

Олеся дивилася на цей перехід і турботно зітхала.

Ії конюх і собі на дерево ще вище від неї виліз, і кількох ще, тільки старші діди біля коней залишилися, бо коні трівожилися, ухами стригли, храпами сірковий задих втягали, треба їх було добре за ховсти тримати, щоб не вирвалися та не побігли.

Авдій під деревом стояв. Був лихий, що й собі вилізти туди не може. Але пощо лізти, коли й так нічого не побачив би, бо очі його більше вже позад себе, як перед себе гляділи.

А всеж таки не втерпів.

„А що там до чортової матері?“ — спитав.

„Москалі через Сосницю переходять“ — відповіли дідусь і Олеся нараз.

А конюх від себе додав:

„Такого їх багато, як мурашні“.

„За той час, як ми з Польщею воювали, наплодилось Москви чимало“, — зітхав старий Авдій. — „І чимало діла буде, заки ми їх перечистимо трохи“. — А пригадавши собі Олесю, додав: — „Тільки ти, панночко, не вигинайся так дуже, щоб не злетіла з дуба. Рукою за онтую гиляку держися, щоб яка погана куля до тебе не прибукала“.

„Будьте спокійні, Авдію, я тут, біля дідуса“.

Вона до того дідуса дійсно так прилипла, бучім його від маленької дитини знала. А він, щонашого завважив, зараз і її показував.

„От-от і перевалиться Москва“, — говорив. — „Вже лиш хвіст за мостом остався. Вози з муніцією переїзджають“.

І дійсно за мостом ще тільки хвіст тієї гадюки вилявся, а ціла вона на долині лежала, аж долина з зеленої чорною зробилася. Ніби гадюка траву зжерла, ніби вона подихом і смородом своїм їдким все життя кругом до решти затроїла.

Аж принишкла, причаїлася, завмерла, — до скоку на свою жертву готовлячись.

„А там, бачиш, дитино, там!“ — показував рукою дідусь. — „Там наші до мосту підкопуються“.

Олеся за дідусевим пальцем зіницями побігла.

До мосту, крізь котрий ще до решти не переповзла московська гадюка, українська гадючка підлазила. Тисяч кілька козацьких рук землю заступами рили, щоби непомітно для москалів до мосту ровом підступити.

Дідусь підскачів на гиляці, аж гиляка під його чобітьми затріщала.

„Дійдуть! Йй Богу дійдуть!“ — кликав, мало з радости в долоні не плескав. — „От молодці! Таки дібються того, чого хотіли! Скоріш, скоріш, щоби не отямилася Москва!“

„Якого чорта ревеш?“ — гукав з долини Авдій, але дідусь не відповідав йому, так сильно захоплений був тим підступом козацьким.

„А діявольські синки, тількиї рів за яку там годину вирили і такий глибокий, що й конем переїдеш і ніхто тебе не догляне. Пеські сини. Люблю я їх!“

„Затулило тобі!“ — гукав Авдій. — „Чого репетуєш, як на пуп? Що там такого, питаюся тебе!“

„Козаки до мосту підкопуються“, — відповіла Авдіїві Олеся.

„Ну, так що?“

„Міст за москалями зруйнують“.

„Пощо?“

„Щоб москалі вернуться не могли“.

„Ага. Значиться гетьман їх у западню тягне.“

Ну, ну! Побачимо, що з того вийде“.

Незабаром і побачили.

В цей момент, як козаки ровом до мосту під проводом молодшого Гуляницького наближалися, на долині, ніби буря зв'язалася.

Щось загуло, зашуміло, заграло, загуготіло. Стая вірлів дужим помахом крил на товпища московські налітала, хвиля на ріці знімалася. Це гетьман з кількома тисячами козаків і з кількома польськими хоругвами на армію князя Пожарського, що перейшовши через Сосницю до бою готувилася, в божевільному розгоні насакував. Блестіли шаблі, як крила маяли рукави різноцвітних контушів, тисячами блискучих язиків кінці списів повітря перед собою кололи...

Ось-ось і зударяться!

Олеся до дідуса притулилася.

„Наші ідуть!“ — прошепотіла.

„Наші...“ — відповів, зітхаючи дідусь.

„Наші“, — підхопив на долині Авдій.

„Наші!“ — весело гукнув конюх.

„Наші, наші, наші ідуть“, — зашуміла зелена діброва.

Дідусь, хоч колишній козак, до атаків кінниці привиклий, не міг спокійно дивитися на цей божевільний гін. Кілька тисяч козаків і поляків на кількадесят тисяч московської армії неслося. Що це гетьманові до голови прийшло? Він-же не молодик, не новик у воєнному ремесві, як він може що найкращу свою кінницю на певну погубу вести! І сам він на переді з шаблею на білому коні. Жупан на ньому синій, як те небо над ним і весь він горить, як святий архистратиг Михайло, золотими красками мальований. Шкода і їх і його! Пропадуть, пропадуть що до одного!

Річка шуміти перестала, трава до землі притулилася, ціла природа принишкла, задеревіла, зудару козаків з москалями дожидаючи...

Нараз ревнули московські гармати, заторохтіли мушкети, світ димами вповився...

Олеся очі повіками накрила, — не могла бачити того, що творилося перед нею.

Може там, поміж тими вірлами і її батько і Петрусь на певну загибель, в обійми смерти своєї летять.

А всеж таки цікавість перемогла. Розплющила зіниці.

Боже ти мій! Невже-ж це правда? Невже-ж вона від того безнастанного гуку й реву гармат, від того шуму, що мов повинь грізна в долині гуготіла, з ума зійшла! Гетьман перед москалями втікав. Перше він як архистратиг перед полками своїми летів, а тепер на тилах, як заяць перед хортами шульгає. Москалі нашим на карках сидять... Щораз більше й більше летить їх наздогін. Щораз далше й глибше вдираються в долину, відбиваючися від мосту і від тих позицій, які після переходу заняли були...

А гетьман утікає!

Боже ти мій, це-ж сором, це зневага доброго імені козацького!

Олесині очі сльозами зайшли.

Таку-ж то битву вона бачити хотіла?!

Краще була-б залишилася в монастирі, волосінницю вдягти, чотки за пояс заткнути.

Гетьман Іван Виговський перед москалями з поля бою втікає!

Аж дідусь заспокоїв її:

„Побачиш, що це підступ, дитино. Кажу тобі — підступ. Гетьман князя Пожарського від мосту відтягає. Глянь лиш, як далеко вже світліший загнавсь. Пожарський гаряча голова. Не вдоволиться чим будь. Він нараз усіх побити хотів би“.

„Одним махом сто душ побіяхом“, — доповіла, сумно всміхаючися, Олеся.

Рада була повірити старому й задурити себе, бо може добре з гетьманом і її батько і Петрусь утікали?

„Всех їх бадьоних матерей вирубем і виплем, — це звичайна примівка князя“, — говорив дідусь. — „Але, щоби він нині за тую свою відвагу головою не заплатив... А що, не казав-же я?! Не казав? Бач, яку штуку придумав нині гетьман! Не даром він у школі старого Хмеля вчився. І не дурний з нього полководець, не дурний. Під його булавою і служити не жаль!... Так їх, чортових синів, так, щоби не налазили на нас... Так!“

За той час, як москалі під проводом Пожарського збитою лавою рушили на кінницю Виговського, гадаючи, що гетьман не сподівався такої великої московської сили, зжахнувся і соромно втікає, за той час Гуляницький зі своїми людьми тим ровом, який вони так справно й скоро вирили, непомічено до самого мосту відступив.

„Ламайте його!“ — гукнув. — „Хутчіш, хутчіш!“

Кілька сотень кинулося до довгого, доволі кріпко збудованого мосту. Сокирники відрубували бальки, теслі зривали поміст, столярі поралися коло поруч. Все те кидали в воду, між палі, так, що на ріці виросла гать. За хвилину моста ніби й не було. Вода спинювалася на гати, але все ще таки протікала.

„Загатити її до останку!“ — приказав Гуляницький.

Козаки, як муравлі розбіглися здовж річки.

С ділі косили траву й очерет, другі рубали верболіз та рокиту і все те кидали на гать скоро і справно, ніби вони ніколи іншого діла й не робили. А що Гуляницький мав під рукою людей тисяч п'ять, так Сосниця в один момент спинилася в бігу. Лиш болотнисте корито чорнілося там, де ще перед хвилиною синя струя шуміла. Козацька гадючка геть до чиста воду із Сосниці висмоктала.

І тоді то з п'яти тисяч широких грудей залунав по широкій долині голосний, очайдушний регіт...

Козаки своєї радості затаїти не вміли...

Пожарський, почувши цей крик на своїх тилах, і побачивши за собою козаків, зрозумів підступ. Припинив погоню за гетьманською кіннотою і почав свої полки назад завертати.

Але і гетьман зі своїми теж повернувся.

Вже він не заяцем перед Пожарським утікає, але знов, як архистратиг на білому коні перед полками своїми за москалями скаче. Жупан на ньому синій, як те небо над ним, чаплине перо на соболевій шапці, гузики самоцвітами горять, а в руці як блискавиця шабля...

„Наші знов до атаки пішли“, — відітхнула Олесь.

„Наші“... — повторив весело дідусь.

„Наші, наші!“ — вигукував конюх.

„Наші, наші, наші!“ — шуміла зелена діброва.

Пожарський побачивши, що за ним Виговський знов з тими самими силами, що й перше жене, пробував зупинити свої полки й прийняти бій. Зупинялися останні лави й робилися першими, налаштувався стрій, артилерія стала знов на козаків палити. Деякі кулі попадали й викликували чималий заколот.

„Ох, дідусю, ох!“ — трівожно скрикнула Олесь, бо серце її задріжало о долю своїх лицарів, тих „наших“, що перед хвилиною, так гарно, мов вірли летіли.

Але в цей момент вереск, якого вона з роду не чула, наповнив собою всі луги і всі левади, всі поля і гаї, весь краєвид по межі виднокруга.

Ніби всі чорти вихопилися з пекла і всі душі грішників, які там каралися і з нестяменним вереском на погибель світу йшли.

„Дідусю, а це що?“ — крикнула й собі Олесь.

„Не бачиш?“ — відповів дідусь. — „Татари збоку на ліве московське крило напали. Тут і султан Калга і мурзи Дзяман-Сайдак і Шурин-бей тут. Бачиш, як хмарами стріл москалів обсипають“.

І дійсно, ніби рої кусливих чмелів тагари на Москву стріли свої затруті випускали, півколесом ліве їх крило околюючи.

Москалі опинилися в такій халепі, з якої виходу не було...
(стор. 164).

А на друге крило напиврав Виговський.

Хоробрий князь Пожарський не встояв. Даром на породистому коні, не жахаючись ні стрілів татарських, ні козацьких шабел з одного крила на друге перескакував, порядкуючи, заохочуючи, картаючи. Трицятьтисячна московська армія, з двох боків козаками і татарами, як залізними кліщами стиснена, стала подаватися назад.

Та не було куди. Гуляницький греблю, яку так дотепно і скоро збудував, в одному місці якраз проти тилів армії Пожарського, прорвати велів.

Відчинилися шлюзи, бухнула вода і повіню по долині розлилася, широко й далеко, кругом. Зпереду ворог, козаки й татари, а ззаду, другий, ще гірший, бо непередбачений, — повінь. Москалі опинилися в такій халепі, з якої виходу не було.

Вода, розливаючись по лузі, робила з нього неперехідне bagno. Не котилися гармати, по череву грузили в тім bagno коні, як мухи в мазі, піші, в довгих плащах, в чоботах важких, навантажені военним тягарем, бовталися, караскалися, як терхани, і — потопали.

Широкі луги понад Сосницею перемінилися в якусь страхітну кітловину, з якої нікому живим виходу не було.

Не хочеш гинути від козацької шаблі, або від татарського спису, так пропадай у тому болоті.

Гусло воно, бухтіло, кисло від туловищ людських і кінських, як тісто в діжі. Клекотіло, пищало, скавуліло, аж Олеся уши пальцями закрила, бо зойків тих і того людського, передсмертного скомління слухати не могла.

А гетьман останки московських полків у тую пекольну розчину мечем своїм, невпинно безпощадно вганяв.

„А подошли-б вони!“ — гукнув нараз дідусь і стрімголов став спускатися з дуба.

Олеся за ним, конюх перший на землю стрибнув, Авдій у стремена скочив.

Ціла валка в один момент на готові стояла.

Князь Трубецький свіжий полк від Конотопу на підмогу Пожарському вислав. Посувався він по-левою глибоко врізаною дорогою, вивозом, так, що здалеку його й не видно було. Там, де дорога не мала досить високих берегів, щоб люди могли сховатися, москалі на черевах повзли.

Тому їх наші й не побачили.

Виговський загнавши москалів у болото і набивши їх та натопивши великі тисячі, кинувся з великим відділом за князем Пожарським, котрому всеж таки вдалось вихопитися з того пекла, перебитися з великими втратами крізь козаків і втікати в напрямі Конотопу.

Виговський гонив за ним.

Відбився від боєвища і опянілий рівно побідою, як і охотою ворожого вождя в свої руки дістати, не бачив, що з боків заходить його отсей свіжий полк.

Ось-ось і попадеться гетьман у два огні і замість дістати Пожарського в полон, сам стане його полоненим.

Ось чого так налякався дідусь!

Щоб не було, треба цей московський полк припинити.

Може між тим гетьман упорається з Пожарським, може козаки або татари, побачать небезпеку і наспіють на відбій — треба спинити москалів.

І дідусь зі своєю невеличкою валкою кинувся в напрямі тієї дороги, котрою наступали москалі.

Хто галуззя ламав, хто землю рив і вповпек дороги сипав, досить, що за часок провалля широким валом загатили. На щастя в гайку нарубане дерево стосами покладане стояло, розбирали його і скочували та скидали туди. А тоді й самі за стосами поскривалися, мушкети і пістолі на готові тримаючи. Олеса біля дідуса стояла.

Підсипала пороху, і поправила скалку.

То на гетьмана дивилася, котрий кілька сот кроків перед нею, допавши москалів, з Пожар-

ським у хороброму двобою потопався, то наслухувала тупоту тисячки чобіт, що все ближче і ближче настигали.

„Пали!“ — почула нараз завзятий голос дідуса і потягнула за курок.

Залопотіли стріли, як ціпи на тоці, обдало її димом, запахло сіркою, по висках хтось ніби молотком застукав.

Ах, як гарячо зробилося нараз!...

Чого-ж ті золоті мухи перед очима літають! Звідки тії червоні колеса беруться! Крутиться світ, підскакує земля: гурра! гурра! гурра!...

Невже це битва, невже-ж так виглядає бій?!

„Наші йдуть, наші!“ — лящить в її ухах.

Та голосніше ще лунає вороже: „гурра!...“

Нараз чорно зробилося. На устах почула щось млісно-солодкого, по жилах розіллвся огонь...

...Де її пістоль? Авдію, пороху підсип! А батько де? Де Петро?... Чорно... Невже-ж вона Богуна не побачить?... Гарний такий!... Де він?... Де пістоль?... Авдію!!! Чого це дідусь деревляною ногою так голосно тупоче? Цього стерпіти годі... Дідусю, не гримай так!... чорно... чорно... чорно...

XXIX.

Ніколи ще сонце не заходило над Конотопом так криваво, як у второк, 27. червня ст. ст. 1659 р.

Широка долина між Сеймом і Соснівкою кровю сплила. Трицять тисяч московського трупа на боевищу лягло. Такої кривавої купелі з роду-віку не бачила тутешня земля.

Долину дими смертельною наполомою вкривали. Хмарами галки з усіх сторін налітали, стрівожені ластівки стрілками чорними повітря прошибали, що котра крилом води торкнеться — труп.

Журливо кигикають чайки, гнізд своїх у верболозах понад Соснівкою шукаючи. Бугай-гупала,¹⁸⁾ як спізнений, далекий відгомін гармат, раз-у-раз вигикують: гу! гу! гу!

Крізь занавіси димів, і крізь чорні хмари галок, що над трупами кричуть, бовваніють вежі далекого, конотопського замку і як ясні зірки мерехтять золочені хрести на куполах замкової церкви.

Боротьба звільна ущухає. Бог війни цілоденною працею утомився, спочинку забажав. Вже й йому наскучила різня. вже й він терпіннями людськими і муками конання на нині вдоволівся.

Досить, досить! Лишіть щось і на завтра.

Тому ділу ще кінця не видно.

Воно ще потриває віки, поки не щезне кривда і правда на престолі не сяде.

Нині ви Пожарському за Срібне відплатили. Він там усіх мешканців вирізав, не жалуючи жінок і дітей, а ви тут трицять тисяч його війська тру-

¹⁸⁾ Водна птиця.

пом поклали. Лежать вони в болоті, як сноп на лані, котрий повільно залягає. Ще такого погрому не зазнала Москва. Багато крові вицідили ви з її товстого тіла та не тільки, щоб обезсилити вона. Минуть роки і вона вам подібний бенкет справить. Віддячиться... Далеко ще, далеко до кінцевого розрахунку...

Гетьман Виговський з білого коня на свого карого пересів, бо білий утомлений дуже. Карий кінь з білою стрілкою вище лівого хropa, той самий, що гетьмана колись на Богданові бої носив, до перемоги привик. Правою ніжною гребе, дивлячись, як козаки з бoєвища московські прапори зносять, як гармати з бою витягають, срібні царські бубни везуть, як перед гетьманом велику царську хоругву з Богородицею і з ликами святих розстеляють.

Дивиться гетьманський кінь і ногою притупує, ніби каже: „так, так“. І бачить Виговського карий, як з усіх сторін бранців московських підводять, бородатих знатних бояр у халатах довгих, золотом перетиканих, у високих бобрових шапках, з кривими золоченими шаблями і з сокирами срібlistими. А є між ними і син славного Прокопа Ляпунова і двох Бутурліних і кількох полковників і сам князь Пожарський.

Цей і в неволю гордо ступає. До гетьмана, як до холопа царського промовляти береться. Але гетьман тільки з гори подивився на його і ханові в дарунку відіслав. Нехай з ханом балакає.

Гетьманові нині не до того.

До нього з усіх сторін козацькі полковники, польські намісники, татарські мурзи, копитами бoєвими вкриті, і від крові червоні, прискакують, з перемогою здоровлять.

А він шапку зняв і ясними очима далеко в майбутнє задивився.

Не діброва це трає, не тирса шумить, не повільно гуде, з усіх сторін з тисячів грудей: „Слава! Слава!“ — несеться.

XXX.

Олеся не бачить і не чує того.

Над нею висить склепіння келії чернечої, на віконці з дрібними шибками пахнуть у глечиках квітки, в углі перед образом Пречистої вічна лампадка горить

Крізь відчинені двері хвилі пахучого повітря з широких луків уливаються. Вже те повітря не кровю і сіркою, а всіма пахощами рідної землі пахне, — а вона того не чує.

Все її гук гармат причувається, на Авдія кричить, щоб порошу на пістолю підсипав і діда свого просить, щоби не стукав деревляною ногою.

То знов зривається і кудись бігти хоче, бо „наші, наші йдуть!“, бо гетьман у небезпеці.

Тітка Магдалена не відступає від Олеси. Ігуменя теж біля неї тупцює, рани мастилами гоїть, жар зіллями гасить.

Аж одного ясного ранку в келію сотник Шелест з осавулом увійшов.

Олеся розплющила повіки і пізнала їх.

Тітка Магдалена з радости розридалася.

„Не говори багато, дитино, бо ти ще сили не маєш, підійди“.

Олеся подивилася кругом, побачила ту саму келію, в котрій перебувала, заки під Конотоп пішла, побачила батька, Петруся, тітку Магдалену і як колись, безжурним голосом слатала:

„А на Запорожцевій Гірі? що?“

„Не турбуйся, усе гаразд“, — відповів сотник.

Подивилася на батькову перевязану руку:

„І вас теж порубали?“

„Трохи крови пустили мені. Це здорово. Не треба до циркульника йти“.

„І Петруся також порубали?“

„Поцарапали трохи, та не глибоко, навіть не чув“ — відповів Петрусь.

„А дід?“

„Дід у Запорожцевій Гірці“.

„Я не про нього, а про запорожця“.

„Цей під Конотопом лишився. Як ми вам на підмогу поспіли, він весь у крові лежав. Вміраючи дякував Господеві, що на полі битви душу в його руки віддати може і тебе благословив“.

Олеся перехрестилася й прошепотіла молитву.

„А деж Авдій“ — спитала по хвилині.

„Авдієві“ — відповів сотник, — „я гаразд чуба намяти-б повинен, за те, що не гаразд тебе пильнував, але дякуючи Богові за велику перемогу, простив я йому ще й жупан гарний подарував“.

Тут сотник Шелест на тітку Магдалену зіпди́рка крадьком глянув і ніби байдуже додав:

„Тільки Кирилові Івановичові я не простив би. Собака не лише з полону могого вирвався, але ще й на гетьмана шаблю підняв, кафтан на самій груді розрізав, от-от і до серця дібрався-б. Так кафтан не з дурного шовку був, а під ним ще й дротяна сорочка скривалася. Зісвітнулася боярчукова шабля, гетьман відбився і покотилася Кирилова борода“.

„Великої чести він доступив, що з гетьманової руки погіб“, — сказала Олеся.

„Більшої, ніж заслужив“, — заважив Петро.

Тітка Магдалена важко зітхнула:

„Гарний мущина був покійний Кирило Іванович. Жаль тільки, що мо каль“.

„Гарне пірря на вудвуді, лиш смердить“. — відповів сотник, а звертаючись до Олеси спитав: — „А що-ж ми тепер з Петрусем зробимо, Олесю?“

Олеся ліве очко прижмурила, а правим підморгуючи на Петруся, відповіла:

„Як що ви, таточку, кажете. так я за нього піду“.

Петрусь біля постелі прикляк, сотник Шелест долоні на їх голови поклав.

